

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XI. KÖTET. XII. SZÁM. 1883.

A
MAGYAROK EREDETE
ÉS
A FINN-UGOR NYELVÉSZET.

I.

VÁLASZOM HUNFALVI PÁL BIRÁLATI MEGJEGYZÉSEIRE

VÁMBÉRY ÁRMIN

R. TAGTÓL.

— Ára 30 kr. —

BUDAPEST, 1884.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

É R T E K E Z É S E K

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. Télfy Ivántól. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvönkönyvhöz. Télfy Ivántól. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Szász Károlytól. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunkokai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása Toldy Ferencztől. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. Vámbéry Armintól. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Gelije Katona István főleg mint nyelvész. Imre Sándortól. 1869. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szindarabjai 1550—59.—2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szecezi Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. Brassai Sámuelről. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-austriai kolostoroknak Magyarországot illető kézíratai- és nyomtatványairól. Bartalus Istvántól. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbban érkezett négy Corvin-codexről. Mátray Gábor l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. Joannovics Gy. l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. Finaly Henrik l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Télfy Iván lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. Zichy Antall. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szó tárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVIII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei előtt) Toldy Ferencz r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókról és megjelölésük módjairól. Gr. Kuun Géza lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. Szilády Áron l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. Szénássy Sándor l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A defterekről. Szilády Áron lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlébeszéd Árvay Gergely felett. Szvorényi József lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 kr.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázó után. Brassai Sámuel r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Csérei János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében Szabó Károly r. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — III. Emlébeszéd Bitniz Lajos felett. Szabó Imre t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló. Vadnai Károly l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlébeszéd Engel József felett. Finaly Henrik l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ösköltészetre. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlébeszéd Schleicher Ágost. külső l. tag felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. Goldziher Ignácztól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlébeszéd Grimm Jakab felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. Gr. Kuun Géza l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. Riedl Szende l. tagtól. 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. Szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. Brassai Sámuel r. tagtól. 1874. 151 l. 40 kr. — II. Szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól.

A
MAGYAROK EREDETE
ÉS

A FINN-UGOR NYELVÉSZET.

I.

VÁLASZOM HUNFALVI PÁL BIRÁLATI MEGJEGYZÉSEIRE.

VÁMBÉRY ÁRMIN

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Budapest, 1884. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet.

(Olvastatott a M. T. Akad. 1884. márcz. 3-án tartott ülésében.)

A ki régóta csendesen álló vízbe hirtelen követ dobott, ne csodálkozzék, ha dobásával az egész víztömeget rendkívüli mozgásba hozta, — ha úgy a mély, mint a sekély helyek vad hullámmal elárulták felzavarodásukat, — sőt ha a felkorbácsolt hullámok mormoló zúgása és tajtékzása még a különben csendes vidéken is hónapokig visszhangzik. Ilyen csendes víztömeggel, ilyen idylli nyugalomú tóval lehet összehasonlítani a finn-ugor nyelvészetet és a vele összeköttetésben álló tanulmányt a magyarok eredetéről. Semmi szél, a kritikának még legenyhébb fuvalma sem tette fodrossá e víz felületét; mert ámbár a magyar nép finn-ugor eredetéről felállított theoria mindjárt eleinte jelentékeny számú kétkedőkre és ellenfelekre talált, mégis mindenkinek el kell ismerni, hogy ezen ellenfelek és kétkedők, az eléggé jogosult kétkedés és ellenszenv mellett, minden szaktudományi ismeret hiányában, csak gyerekes motivumokkal, tehát fegyver nélkül léptek küzdő térre. A nemzeti hiúság, a legendák és mythusok semmi esetre nem szolgáltatják azon érczet, melyből a védelemhez szükséges fegyvereket lehetne készíteni; és mivel a nemzeti legendákkal ellenkezésben álló s a magyaroktól nem kedvelt theoria védői tudományos tényeknek látszólag szilárd hadi szereivel fölruházva léptek föl, ezért az ellenfelek csoportja nemsokára vissza is húzódott. Szilárd aczélnak tartották azt, a mi tulajdonképen csak csillogó bádoggal volt, és ezen szomorú elvakultságban, a nevetséges és ügyetlen támadásokból lassankint passiv ellenszegülés lett.

Ilyen körülmények között épen nem lehet csodálni, hogy a magyarok eredetéről írt tanulmányom egyszerre mint vil-

lámlás a derült égről, vagy — a mint föntebb kifejeztem — mint egy kő esett a magyarok eredetére vonatkozó eddigi kutatás zavartalan vizébe, és az idylli nyugalomhoz szokott kutatókat a legkellemetlenebb módon följlesztette. Jól mondja a persa közmondás, hogy »nincs tisztább a víznél, de ha sokáig nyugalomban van, zavaros és bűdös lesz«, és ezen igazságot tisztelt ellenfeleimnek annál inkább meg kellett volna gondolniok; mert az etymologiai speculatiók nem mindig hasonlíthatók tiszta, átlátszó vízhez, tehát inkább megkívánják a magok kritikusát, mint a tudomány egyéb ágai. Ámde az emberi természet mindenütt egyforma s jelesen a philologiai önhittség az, mely nem tűr ellenmondást. Az olyan tudós, — a ki íróasztala mellett elmélyedve, combinatiókba bocsátkozik olyan népek nyelvét és szellemét illetőleg, a melyeket soha nem látott, soha nem hallott; — a ki egyes, ő előtte csak szegény forráshól ismeretes nyelvek hangjairól, formáiról és szójelentéseiről bizonyos szabályokat állít fel és ezeket tudományos alaptételek gyanánt akarja érvényesíteni: az ilyen tudós, természetesen, az efféle szellemi vívmányaiba csakhamar beleszeret és keserű nehezteléssel telik el mindazok iránt, a kik ez imádottjához a gyanakodás árnyával közelítenek. Ez a dolgok régi folyása; és én legkevésbé sem csodálkozom azon, hogy az én theoriám tisztelt ellenfelei az általam kimondott véleménykülönbség miatt fellobbantak, és ezt hosszadalmas értekezésekben tarthatatlannak bizonyítani megpróbálták.

بساختی شود پخته مرد هنر

بانش مصفا شود سیم و زر

azaz: csak harcban érik az ember erénye, csak tűzben tisztul meg az arany és ezüst. A kritikai párbaj, melyet igénytelen tanulmányommal támasztottam, reánk magyarokra nézve tudományos és nemzeti szempontból egyaránt érdekes kérdésnek mindenestre javára válik, annál is inkább, mert a mi tudományos vitánk tárgya egy történelemelőtti őskor sűrű homályába levén burkolva, épen csak a kritikai harc szikrái által világosítható meg.

Tehát, mint mondtam, azon éles kritika, melyet tudós ellenfeleim igénytelen tanulmányom irányában gyakoroltak,

se meg nem lepett, se kellemetlenül nem hatott rám; mert én magam is munkámnak lehetséges hiányait megengedve (lásd tanulmányom 411. lapját), minden kiigazítást őszinte köszönettel fogadok. A mi engem meglepett és kellemetlenül hatott rám, az az ő kritikai eljárásuknak módja, jelesen azon célzások, melyek nem annyira a könyv tartalmára, mint inkább a szerző személyes jellemére vonatkoznak és a melyekkel engemet szándékos hamisítóul és készakaratos ferdítőül akarnak feltüntetni. Ez — szeliden szólva — csak gonosz elvakultság és vadul felizgatott szenvedély kifolyása lehet, olyan szenvedélyé, a melynek a kritikai ítéletekben semmiesetre nincs helye, és a mely — ha én is hasonló fegyverekkel élnék — mint sok más esetben, úgy itt is, a kívánt felvilágosítás és kölcsönös megegyezés helyett, könnyen még nagyobb zavart okozhatna s még szélesebb válaszfalat állíthatna fel. Szerencsére az én nézetem a tudományos kritikáról, ellenfeleimétől jelentékenyen eltér; és a mennyire lehetséges, óvakodni fogok, hogy hasonló hibát ne kövessék el. Miután ellenfeleim a bárszonykezttyűt, melylyel eddigelé a tollat kezeltem e kérdésben, erőszakosan lerántották kezeimről, semmiesetre sem lesz könnyű feladat e szándékot következetesen keresztülvinni; mert a furkósbót ellenében a gyöngye virágszárát nem mindig használhatja az ember fegyver gyanánt. De én a végcélzt tartva szem előtt, először, a mennyire lehet, az individualisat tekinteten kívül hagyom; másodszor, óvakodom attól, hogy csalhatatlanságommal kérkedjem; mert ha a túlságos önhittség még az exact tudományoknál is végzetes lehet, mennyivel veszélyesebbnek kell lenni oly kérdésekben, mikor positiv adatok hiányában csak tapogatóznunk, találgatnunk kell s így csak hypothesiseket állíthatunk fel!

De nemcsak a bírálóat szelleme és tendenciája, hanem a ruha is, melybe ellenfeleim kritikai megjegyzéseket öltöztették, — új-magyarosan mondva — egyáltalában nem »salonképes«; és épen a dolognak csak ártó, szokatlan szenvedélyességök mellett tanúskodik. Becsületsértő gyanúsításokkal s élczesnek és satyricusnak lenni akaró megjegyzésekkel nem lehet tudományos kritikát írni. A ki a vitás tárgy komolyságát és nehézkességét szem elől tévesztve, erőszakolt elméskedésekkel

akar ugrándozni, igen könnyen hasonlónak látszhatik egy tánczó tevéhez. Hónapokon keresztül éltem ezen otromba állatok közvetlen közelében és mivel terpsychorei kísérletök szomorú látványa még élénk emlékezetemben van, ezért az ilyen mozgásoktól én meg tudom őrizni magamat. A nélkül tehát, hogy a kritikai ellenvélemény miatt különös indulatosságot mutatnék, ellenfeleim kifogásait, lehetőleg tiszta objectivitással, vizsgálat alá veszem, megmutatni óhajtván az olvasónak, — hogy én talán még sem annyira tarthatatlan theoriát állítottam fel, — s különösen, hogy nem vagyok olyan lelkiismeretlen, irodalmi ferdítő, a milyennek ellenfeleim túlzó hevesége bélyegezni akar.

I.

A magyarok eredetéről szóló tanulmányomra írott kritikának, a mennyire eddig tapasztaltam, kettős jelleme van; a mennyiben az egyik a könyvnek egész tartalmára kiterjed és kiválólág ethnologiai jelentőségű akar lenni; míg a másik szorosán a nyelvészeti részre vonatkozik és így kizárólag az uraltai összehasonlító nyelvészet terén mozog. A kritika első nemének méltó képviselője Hunfalvy Pál úr, a másodiké Budenz József úr. Szánt-szándékkal mondom, hogy »méltó«; mert sohasem jutott eszembe, hogy tudományos ellenfeleim érdemeit kicsinyeljem és őket tudatlanoknak s kontároknak állítsam, a mint ők tették ezt velem. Hunfalvy úr, mint *A magyarok eredete* előszavában már kiemelttem (V.—VI. lap), különös érdemeket szerzett a magyar philológiában és ethnológiában, ő a tulajdonképeni alapító és úttörő e téren; és tekintetbe véve majdnem negyven éves, de, fájdalom, nem mindig eredménydús fáradozását a magyar őstörténet homályának földerítése munkájában, könnyen érthetőleg ő lépett először a küzdő térre, hogy a kritika lándzsáját munkámnak szegezze. E célból H. úr, mindjárt könyvem megjelenése után, cikksorozatot indított meg a *Nemzet* hirlapban, később erre vonatkozólag felolvasást is tartott az Akadémiában; de mint-hogy kritikai észrevételei önállóan összegyűjtve csak a német kiadásban jelentek meg, azért magától érthetőleg csak ez utób-

bira reflectálhatok, vagyis csak az ezen iratban foglalt pontokat vehetem ellenbírálatom tárgyául.

De mielőtt a részletekre térnék át, mindenek előtt néhány vezérelni kell figyelmeztetnem az olvasót, melyeket H. úr könyvem megítélésénél követett és a melyek természetöknél fogva semmiesetre sem olyanok, hogy a jelen kérdésről való felfogásaink eltérését megszüntethetnék. Ilyen mindenek előtt az a szigorú ragaszkodás előbbi állításához, hogy az ethnographiában (?) ¹⁾ a nyelv tanúsága az egyedül megbízható útmutató és hogy ezen több oldalról megtámadott és ismeretes tekintélyektől megczáfolt állítás csak szóval czáfoltatott meg, minthogy a megtörténtet nem lehet megváltoztatni. (V. U. M. 3. l.) ²⁾ Hogy ezen nézetének helyességét az összes európai tudományosság ellenében — mert H. úr e nézetével egészen egymagában áll — bebizonyíthassa, főlemlíti recensensem a mai bulgárok, longobárdok, francziák és poroszok nyelvi viszonyát, a kik török, illetve germán és szláv eredetük daczára, ma nem törökül, németül és szlávul, hanem, mint tudjuk, bulgárul, olaszul, francziául és németül beszélnek, tehát H. úr nézete szerint szlávoknak, románoknak és germánoknak veendők. Az alaptévedés itt — mint mindenki átláthatja — tisztelt recensensem azon felfogásában rejlik, mely szerint ő, kutatásának tulajdonképeni céljáról megfeledezve, a multat a jelennel fölcseréli. A ki politikai vezérczikket ír, az helyesen cselekszik, ha akadémiai értekezéseket mellőzve, a népeket olyanoknak veszi, a milyenek mai napság, és ha épen szellemes akar lenni, az idézheti Bismarkot, Quatrefagest és Virchowot. De, ha nem tévedek, mi ethnologiai kérdések fölött vitatkozunk, azaz kutatjuk a bulgárok, longobárdok és francziák eredetét a multban; és a nyelv, melyet ma beszélnek, csak politikai, de nem ethnikai nemzetiségöknök, vagyis nem faji eredetöknök tanúsága lehet. Ugyan kicsoda volna ma már olyan naiv, hogy német, vagy franczia, vagy magyar fajról (race) beszéljen? Ezt ethnologiai körökben már régóta kép telenségnek tekintik; mert habár vannak egyesek és társaságok, a kik politikai, vagy socialis motivumokból kérkedve hivatkoznak faji tisztaságukra, az ethnologia és anthropologia az ilyen törekvéseket már régen az ártatlan tréfák országába

utasította. A mai magyarok- és oszmánokban a legnagyobb erőlködéssel alig volna lehetséges egy csöppet is találni azon régi török vérből, a mely honalkotó őseiknek ereiben folyt; az éghajlat, talaj, életmód és a századokig tartó fajkereszteződés hatása minden részökben kivetköztetvé őket ős típusukból. Lehetséges ugyan, az átalakulás egyes phasisait követve, a forrásvidék bizonyos pontjáig visszamennünk; lehet egyes észrevételek alapján combinatiókba bocsátkoznunk: de sohasem szabad azon hibába esnünk, hogy *a testileg nagyon különböző emberek nyelvében az ethnikai nemzet lelkét lássuk*, mint Hunfalvy úr. (V. U. M. 2. l.) A testileg különböző embereknek eleinte különböző nyelvet is kellett beszélniök, és így a nyelv, habár a jelenben valamely politikai nemzet egységesítő symboluma is, még távolról sem lehet az egyedüli tanúbizonyság az eredet kutatásában.

És valamint a nyelvek lassankénti átváltozásnak, sőt néha teljes átalakulásnak voltak alávetve; épen úgy az embernek physikai jellegei az idők folyása alatt különböző formákat vettek föl, a nélkül azonban, hogy faj-tulajdonságaiknak minden vonását elveszítették volna. Minden bölcselkedés hiábavaló: az anyag merevebb, mint a szellem; és, hála e merevségnek, az ember testi tulajdonságaiban rejlik legalább is annyi és olyan frappans bizonyítéka az ő eredetének, mint szellemi részében, vagyis a nyelvben. E bizonyítékokat felkutatni és kellőleg megvilágítani, az anthropologia feladata, a mely tudomány jelentősége napról-napra növekszik, de a melyet Hunfalvy úr nem akar elismerni. Minthogy pedig tisztelt ellenfelem olyanformán nyilatkozott, hogy ő e hitetlenségét illetőleg még mindig rábeszélhető, (V. U. M. 2. l.) ezért az anthropologiai kriteriumok bizonyító képessége ellen támadt kételyeit szeretném eloszlatni a következő példákkal:

1. A *száirtok* — kik Közép-Ázsiában, még pedig leg-tömegesebben a Jaxartes középső folyásánál laknak, számra nézve mintegy 700,000-en — ma kivétel nélkül mindnyájan törökül beszélnek, míg egész külsejök az iráni typus vonásait mutatja, és így kétségtelenül iráni eredetűek. Ezek az iráni benszülöttek és a szomszéd pusztaságokon lakó törökök vegyüléséből állottak elő, és minthogy már 1000 évvel ezelőtt a

tadsikoktól különvált, önálló nép gyanánt szerepelnek³⁾; ezért méltán kérdezhetni: honnan van az, hogy ez a nép a maga iráni nyelvét a törökkel fölcserélte, *míg fájának physicali jellegeit máig változatlanul megőrizte?* Nem erősebb-e itt az anthropologiai kriterium, mint a nyelvészeti? és szabad-e ez esetben H. úr alaptételét fölláztatni, hogy a nyelv valamely népnek lelke?

2. A *hezare-k*, kik a Kabul és Herat közötti hegyvidéket lakják, minden valószínűség szerint Dsingiz khán egyik mongol seregének utódai, a mely e hegyek közé szorult és itt, idegen vérvegyülés nélkül, e mai napig fentartotta magát. Ezen emberek physikai jellege a tiszta mongol typus legszembevetőbb vonásait árulja el, míg nyelvök, a Herat környékén lakó kis töredék kivételével, egészen *persa*. Baber idejében még egy részök a mongol nyelvet beszélte, a mivel e kitünő író minden valószínűség szerint az előbb említett töredékre czélozott. Abul Fazl szintén mongoloknak tartja őket, a kiket Menkü khán Nikudar Oghlan vezérlete alatt Helagu segítségére küldött. Mindenesetre érdekes, hogy ezen emberek több mint 600 év óta tipikus tulajdonságaikat tisztán megtudták őrizni, míg nyelvöket persa dialectussal cserélték fel.

Azt kérdem most: lehet-e ez esetekben a nyelvet valamely nép lelkének tartani, és lehet-e a valódi iráni külsejű szártokat és a tiszta mongol típusú bezárekat törököknek és persáknak tartanunk, a mint H. úr tenné alapelve értelmében? Bizonyára nem; mert ez által sok és nagy hibát követnénk el, és mert ethnologiai kérdésekben az ember physicuma épen olyan jogosan szolgálhat bizonyságul, mint a nyelv; épen ezért én az anthropológiának csak olyan fontosságot szeretnék tulajdonítani, mint az összehasonlító nyelvészetnek. Nagyon csodálatra méltók azon argumentumok, melyeket recensensem az anthropologia hitelességének lerontására használ. Utal a baškirokon végrehajtott koponyamérések különböző eredményeire (V. U. M. 19. l.), és azt véli, hogy mivel brachikephal és mesokephal baškirok vannak, a kik különböző néptöredékek összeolvadásából keletkeztek, a mai baškirokat törököknek kell tartanunk, mert kivétel nélkül törökül beszélnek. Mindennek előtt azt jegyezzük meg, hogy az anthropologia nemesak

koponyamérésekkel foglalkozik, hanem kiterjeszti figyelmét a testnek minden egyéb ismertető jeleire, minők a haj- és szakálnövés, a bőr- és hajszín, a szemek, orr és áll formája, a köp-czös, széles vagy hosszúkás nyúlánk testalkat stb., egyszóval a testi tulajdonságok összes részleteire, a melyek egyenkint s összevéve épen olyan szerepet játszanak, mint pl. valamely nyelvnek hang- s alaktana és szókincse. De H. úrnál egészen rendén van a dolog, s mindig azon qualificalhatatlan hibába esik vissza, hogy a múltat a jelennel fölcserélve, mindig elfelejti azt, hogy ő tulajdonképen ethnológiával foglalkozik; mert különben érthetetlen, hogy miként állíthatta azt, hogy pl. a baškirok, ugor és török eredetők daczára, minthogy *ma* törökül beszélnek, ethnologiai szempontból, nemzetiségökre nézve törökök. Hiszen, uram Isten, nem a mai nemzetiségök forog szóban, hanem ethnicaí eredetők. Azon nézettel, hogy valamely nemzet nyelve által lesz azzá a mi, és ugyanennek meg is marad addig, míg nyelvét beszéli (V. U. M. 20. l.): sohasem fogjuk megoldani az ethnologiai rejtélyt s épen oly kevésé fogjuk ilyen argumentumokkal az igazságot megközelíteni. És ez a szerencsétlen érvelés vonúl át Ariadne-fonalként H. úrnak egész kritikai labirinthján. Érvelésében mindenütt úgy találjuk feltüntetve a nemzeteket, a mint *ma* beszélnek s a milyenek *ma* külsejökre nézve; míg mi ethnológiával foglalkozunk s tulajdonképen azt igyekszünk kinyomozni, hogy minő alkatrészekből származtak épen e mai nemzetek és mik voltak *előbb*! Látjuk tehát, hogy alapjában mennyire hibás H. úr felfogása az anthropológiáról és mily jogtalan a támadása Török Aurél tanár —, e tudománynak magyarországi képviselője ellen. Akár lemond H. úr ezen isolált álláspontjáról, akár nem, az mindegy; de — hogy az anthropologiai kutatások a magyar nép ethnológiájában a legnagyobb reményekre jogosítanak, — s hogy e kutatások a magyar nép genetikai történetének homályos helyeire legalább is annyi fényt derítenek, mint az összehasonlító nyelvészet: a fölött magán H. úron kívül, *ma* már többé senki sem vitatkozik.

II.

Most már recensensem kritikájának részleteire áttérve, mindjárt eleve meg kell vallanom, hogy ezen, nem mindig szellemes megjegyzések czáfolása a lehető legkellemetlenebb feladatok egyike s hogy ezért nem valami különös örömmel fogok hozzá. — A *skythák nemzetiségére* vonatkozólag azt írtam (10. l.), — hogy a Herodot-féle Skythiának a Maeotistól északkeleti irányban a Volgáig terjedő részét ural-altai népek s valószínűleg törökök lakták, de nincs kizárva annak lehetősége, hogy e fajnak egyes töredékei már az ú. n. pontusi skythák közé vegyültek; — továbbá, hogy én a skythákat nem tarthatom finn-ugoroknak, mert ez utóbbiak nem délről, hanem keletről nyomultak mai hazájokba, a mint a nyelvi összefüggésből látható; — végre, hogy én csak igénytelen gyanítással merek föllépni, mert a történelem atyjának erre vonatkozó tudósításai csak kevés fölvilágosítást adnak, és így ezen ethnologiai rejtély még sokáig vár végleges megoldásra. Ennek ellenében H. úr — mint írja — méltán csodálkozik azon, hogy én milyen nagy *göggel és felfuvalkodottsággal* beszélek másokról (tehát az igénytelen gyanítás H. úr szemében gögnek és felfuvalkodottságnak látszik!), pedig én magam sem tudok többet mondani (V. U. M. 6. l.). Továbbá, hogy én a herodotusi iratoknak szellemére és irányára — melyet H. úr elismerése szerint is gyakran félreértettek — most csak rámutattam, de nem léptem föl Herodot magyarázójául, ez által én a magyar tudományt a külföld előtt nevetségessé tettem. Tehát mivel én hibáztattam azt, a mit maga H. úr is hibáztatott, de a nélkül, hogy az illető szakirodalmat tanulmányozta volna; — és mivel én a herodotusi textusoknak mythicus voltára utalás által, csak igénytelen gyanítással mertem föllépni: ezért érdemeltem meg a gög és felfuvalkodottság vádját. Ez bizonyára nagyon furcsa argumentatio! Egyébiránt, hogy én a Skythákról nem oly vadakat állítottam, mint azt H. úr hiszi, arról meggyőződhetik, ha elolvassa Geigernek *Ostiranische Cultur* című munkájában (181. l.) e népekről nyilvánított véleményét: »Wenn also von einem Theile der Skythen mit Sicher-

heit nachzuweisen ist, dass sie der arischen Rasse zugehörten und eine arische Sprache redeten, so ist damit noch nicht erwiesen, dass nicht auch Stämme einer fremden Rasse, *etwa Tataren, unter den Skythen waren*, und ihren beigezählt wurden.« Tehát szóról-szóra majd ugyanazon állítás, melyet én ezen ethnologiai kérdést illetőleg könyvem 10. lapján tettem. — A skythák tárgyalása után H. úr az ural-altai ethnographia tágabb terére is átmegy és csodálkozik azon, hogy én nagyobb fokú rokonságot sejtek a finn-ugorok, mongolok és tunguzok közt, mint a finn-ugorok és törökök közt; ezt ő hibának találja, mert az ő nézete szerint a finn-ugorok a törökség oldaldöféseinek régóta ki voltak téve. Hogy a finn-ugorok a török oldaldöféseit az Altaiban már régen és gyakran érezték, azt mindenki tudja; de igénytelen véleményem szerint, ezen oldaldöfésnek még távolról sem volt olyan utóhatása, mint az egész törökség zömének nyomása, és ilyen nyomást a vogulok, osztjákok és finnek az Altai keleti határán csak a tunguzok és mongolok, nem pedig a délen lakó törökök által érezték.

Hogy a skythákról beszélhessen tiszt. recensensem, olvasnia kellett volna Bruun becses művét: *Versuch zu etner Vereinigung der entgegengesetzten Meinungen über Herodot's Skythien und die benachbarten Länder*, vagy Müllenhof értekezését: *Bericht über die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten* (*Monatb. der Berliner Akad. der Wissenschaften*, B. VIII. 1866.); továbbá Neumann, Schieffner stb. munkáit, és így megtudhatta volna, — hogy e kérdés megítélésében nemcsak az én eljárásom a találgatózó, hanem voltaképp jelenleg nem lehet s nem szabad más-képen itélni; — s hogy én csak azon szabadsággal éltem, hogy a kérdést az ethnographia szempontjából világosítsam meg, a mi tudomásom szerint még nem történt. Tettem pedig ezt a rendelkezésemre álló források tekintetbe vételével; mert az illető szakirodalom ismerete nélkül tudományos kérdéshez szólni, csak a dilettansnak, nem pedig a bíráló tudósnek szabad.

Hasonló szellemben, de még szembetűnőbb egyoldalúsággal és előítéllettel beszél H. úr a *húnok nemzetiségéről* szóló

szakaszban. Szemére hányhatnám, hogy a húnoknak török nemzetiségét nemcsak én magam vitatom, hanem már előbb más kutatók is állították. Így pl. a gyakran idéztem Kunik, orosz akadémikus, szerint (717. l.) a Pontus melléki törökök történetének kiindulási pontja a húnokkal kezdődik. Castrén, a finn tudós, a törökökhez számítja a húnokat a skythákkal együtt ⁴⁾ és Neumann nézetéhez ⁵⁾ csatlakozik azért, mivel az ujugurokkal azonos avarok is törökök voltak. Nem egészen ilyen, de hasonló értelemben nyilatkoznak még Thierry, Schlözer, Müller Frigyes és Gibbon tudós kiadói; de mindezekre nézve H. úrnak bal a füle, ő csak Klapróth szavára hallgat, és minthogy ez azt állítja, hogy a húnok a keleti finnekhez tartoznak és a vogulok rokonai ⁶⁾, ezért H. úr Attilában és ennek világottipró seregében az ugor néptörzs egy részét akarja felismerni. Így nyilatkozik tudós recensensem *Ethnographiájában*, de elfelejti, hogy egy előbbi fejezetben azt jegyzé meg, hogy *e kérdést itt semmiesetre sem tárgyalhatja kimerítőleg*; valamint legújabbban is (V. U. M. 24. l.) ezt írja: »nincs módunkban megismerni és meghatározni, hogy milyen nemzetiségűek voltak a húnok.« Ha én H. úr ellenében a húnoknak határozottan török nemzetiségét vitatom, teszem ezt a török nyelvek és népek terén szerzett azon újabb tapasztalataim alapján, melyek elődeimnek nem állottak rendelkezésükre s a melyek az erre vonatkozó uralkodó nézeteket még inkább megerősítik. De H. úr erőnek-erejével hibát talál mindenben és gúncsolja e fejezetben: 1. azt, hogy én a tulajdonnevek nyelvi jelleméhez nagyon ragaszkodom és kellenél nagyobb fontosságot tulajdonítok a byzantiak orthographiájának, — a kiknek adatai alapján egyébiránt ő gyakrabban és készségesebben állít fel teoriákat, mint én. A mi a byzantiak bizonytalan írásmódját illeti, azt hiszem (33. l.), hogy a húnnevek görög átírásában eléggé megbízható methodust mutattam ki; és ha H. úr a *Ripe*, *Riphaeus* névben az osztják *rip*, *rep* (= hegy), a *Rha*-ban pedig a mordvin *rav*, *ravo* (= tenger) szót akarja fölfedezni ⁷⁾; nem látom át, hogy nekem a sokkal számosabb, valódi török hangzású hún szavak tekintetében hasonló eljárás miért nem volna megengedhető? »Hej, paraszt, ez már megint más!« — mondja erre H. úr (az ismer-

retes mese szavaival); ugor eredetet ugyan lehet bizonyítani tulajdonnevekkel, de *törököt* nem! A régi nomád népek tulajdonneveinek bizonyító képessége ellen támasztott kételyt is igyekeztem eloszlatni, támaszkodva más tekintélyekre; s itt ismételve főlemlíthetem, hogy a török nomádok az iszlám fölvétele előtt és után, saját nyelvkincsükből képeztek és képeznek még ma is személy- és egyéb tulajdonneveket; tehát az én eljárásom igazolva van. Különben nem csupán tulajdonnevek, hanem méltóság- és tárgynevekből is állanak az én bizonyítékaim, s Isten tudja, milyen entusiasmussal verné H. úr a dobát ugor theoriája érdekében, ha pl. olyan nemzeti ital nevét, mint a *Kamos* (kumîs) s a *Tudun*, *Jugur*, *Khakan* stb. méltóságneveket nem a török, hanem a vogul nyelvben találta volna? Azt kérdelem tehát, hogy nem bizonyítékai-e ezek a húnok török nemzetiségének és nem elfogultság-e az, mikor e kérdésre vonatkozólag azt mondja H. úr, hogy »nincs módunkban megismerni és meghatározni, hogy milyen nemzetiségűek voltak a húnok?« (V. U. M. 24. l.) — Csak még néhány szót e szakaszra vonatkozólag. H. úr szememre hányja, hogy a húnokat és avarokat egy fejezetben tárgyalom; mert ő az időköz alapján nemzetiségi különbséget is vesz föl. Ismét a régi nóta, ismét a régi tévedés; recensensem mindig a modern európai szempontból ítél Ázsiáról s ismét elfelejti saját mondasát, mely szerint: a nemzetiség modern fogalmát nem szabad azon idők népeire ráerőszakolni.⁸⁾ Hogy a húnok és avarok hogyan nevezték magokat, az ismeretlen előttünk, de nagyon valószínű, a vezérlő elem egy és ugyanazon török törzshez tartozott; — mert hogy az avarok törökök voltak, azt bizonyítják még az ó-szlávban levő, törökből kölcsönzött szók is, pl. *tlmač*: török *tilmeči* (beszélő), *pan* (úr) a török *Bajan* (fejedelemből), mely utóbbi az avar uralkodóknak csak méltósági, de nem személyneve volt.⁹⁾

III.

Mínthogy H. úr a húnok és avarok török nemzetiségére vonatkozó bizonyítékaimat elveti, a következetesség kedvéért ezt kell tennie a *bulgárok nemzetiségét* illető argumentumaim-

mal is, annyiival inkább, mert ő e népet is, az egész világ elle-
nére, leginkább Klapróthot követve, ugornak tartja, mint a
mely előbb szláv és török hatásnak volt kitéve. (V. U. M. 11.1.)
A húnok- és avarokéhoz hasonló esetet látunk a bulgároknál
is, hogy t. i. ők tulajdonképen, a szónak politikai értelmében,
török-, szlávok- és ugorokból álló népvegyülék valának, de a
melyben az uralkodó elem határozottan török volt. E mellett
szólnak a következő körülmények: 1. hogy e népnek egyenes
utódai, a mai kazáni tatárok, — a kik, miután a mongolok
Bulgar városát szétrombolták, a mai Kazánt alapították — a
törökök nemzetiségéhez tartoznak. 2. Azon számos, ide vonat-
kozó bizonyítékok, melyeket Špilevski a régi Bulgar városáról
és a kazáni kormányzóság más bulgar-tatár emlékeiről írott
munkájában felhoz, a mely bizonyítékok — számos orosz és
tatár kéziratra mint forrásra támaszkodva — a bulgárok török
nemzetiségére nézve minden kétséget eloszlatnak. 3. Az én
igénytelen bizonyítékaim, melyeket könyvemben felhoztam s
melyeket H. úrnak nem sikerült megcáfolnia. H. úr úgy véli,
hogy a bulgárok életmódjából, szokásaiból levont deductióim
nem állják meg helyöket, jelesen azon jellegökre való utalá-
som, hogy kitünő lovas nép valának, már azért is hibás, mert
Ahlquist azon megjegyzése, hogy a ló a régi finneknél ismer-
etlen volt, csak a nyugoti s nem egyszersmind a keleti fin-
nekre vonatkozik, minthogy ez utóbbiaknak, névszerint a vogu-
lok- és osztjákoknak van eredeti *lū*, *lovī* szavuk a ló megneve-
zésére, és így semmiesetre sem állíthatni, hogy nem ismerték
volna ezen állatot. Erre azt jegyzem meg, hogy ez a körül-
mény épen recensensem ellen szól. Ugyanis nem lehet figyel-
men kívül hagynunk, hogy az összes finn-ugor népek között
csak a vogulok és osztjákok, a törökök és mongolok e közvet-
len szomszédainak nyelvében fordul elő ez a látszólag finn-
ugor eredetű szó s nem egyszersmind a mordvinok, votjákok,
zürjének, cseremiszek stb. nyelvében is. Már maga ez a tény
is kétséggé teszi a *lū*, *lovī* szónak eredeti finn-ugor voltát.
Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy a kazák- és kara-kirgi-
zek a lovat, a mai nyelvhasználat szerint az ígáslovat *lau*-nak
nevezik ¹⁰⁾, mely szó a török *ulau* (hátas ló)-ból származott, a
kezdő vocalis elhagyásával (mint: kurg. *lak* — tör. *ulak* = gö-

dölye, kirk. *ruk* — tör. *uruk* = rokon, kirk. *ru* — tör. *uru* (kiütés) stb.); továbbá, hogy e szónak etymonját és törzsbeli rokonait a törökségben megtaláljuk és alapjelentését világosan megérthetjük, míg a finn-ugor nyelvekből nem elemezhető s nem értelmezhető: -- akkor könnyen meggyőződhetünk arról, hogy a vogul s osztják *lū*, *lovī* nem ugor eredetű, hanem a törökből kölcsönzött szó s olyan, melylyel az összes ugarság között épen csak a vogulok és osztjakok ismerkedtek meg a szomszédos puszták lakóival való érintkezés következtében. Hogy a vogul és osztják *lū*, *lovī* szó nem egyéb, mint a török *lau*-nak kölcsönnevése, bizonyítja továbbá azon körülmény is, hogy a vogulok a kancza (*pajtl*) és paripa (*ōliš*), az osztjakok pedig a csödör (*ajxar*) nevét szintén a törökből vették (v. ö. tör. *baĵtal* = kancza, *alaša* = paripa, *ajĵir* = csödör), s végre, hogy a törököknek vannak specialis elnevezéseik a ló különböző korára és nemére ¹¹⁾, míg ilyeket sem a vogulban, sem az osztjákban nem találunk.

Érdekes az az okoskodás, melylyel H. úr a felhozott ethnographiai momentumokat meg akarja fosztani erejöktől. Azon nézetemre, hogy a mai középázsiai nomádok életmódjáról következtetni lehet a IX. és X. századbeli török népekre, ezt jegyzi meg recensensem: »A hol a ló otthonos, minden, bármely nemzetiségű nép a lovat használja lovaglásra; a hol a teve otthonos, épen úgy minden nép a tevét használja lovaglásra, mert nincsen más, lovaglásra vagy teherhordásra használható házi állata.« (V. U. M. 12. l.) Hiszen épen ebben áll az én állításomnak bizonyító ereje. Tudva levő dolog, hogy a ló csak olyan népeknél honos, melyeknek hazájában a talaj alkalmas ezen állat tenyésztésére, és mivel a pusztalakó törökök régóta lótenyésztésről és kitűnő lovas voltukról valának híresek, sőt mivel a ló a török nomádok életével oly bensőleg egygyé nőtt, mint a világnak egy népénél sem ¹²⁾ — az északon lakó ugorok e tekintetben szóba sem jöhetnek! — épen ezért bátorkodtam párhuzamot vonni a mai középázsiai nomádok életmódja- és a bulgárok lovas voltáról adott leírás között. Természetesen a bulgárookra vonatkozólag más ethnographiai momentumokat is fölemlítettem, ilyenek pl. a *süžü* italnak (török bor), a lóhúsnek, a lófarknak használata zászló

gyanánt, a »kulansa« sapka viselése stb., de mindezek daczára H. úr még mindig nem tér meg, sőt tekintélynek tolja fel magát a törökök ethnographiájában, a mennyiben azon helyre, a hol a mai középázsiai török életmódját rajzolom, ezen megjegyzéseket teszi: »még azon esetben is, ha ez tiszta arany igazság volna« (V. U. M. 12. l.) és »miután I. az ázsiai puszták török-tatár ritéségét jól feldicsérte« (V. U. M. 30. l.). Hogy H. úr minő joggal vonhatja kétségbe a középázsiai népekről való adataimat, azt egyáltalában nem értem. Az ő munkái az ethnographia ezen terén — fájdalom — ismeretlenek előttem, de azt minden sorából világosan látom, hogy a szenvedély őt teljesen elvakította.

A bulgárokról vonatkozó fejtegetéseimre tett megjegyzéseit azzal végzi H. úr, hogy az olvasót »egy rendkívül fontos körülményre« figyelmezteti, t. i. arra, hogy a *tu, ta, to* articulus az új-bolgár nyelvben a főnév után ragasztatik; ámde az articulusnak ilyen használata meg van a mordvin, osztják s vogul nyelvekben is, ez tehát ugor sajátosság, minélfogva a bulgároknak is ugoroknak kell lenni. Mindenek előtt nagyon homályos és problematicus a magyarázat, melyet H. úr azon talány megoldásául adott: hogy miért éppen az új-bulgárban s nem az ó-bulgárban maradtak meg ugor formák; és csak azon uralkodó nézet, hogy e sajátosság az albán nyelv hatásának tulajdonítandó, az egyedül helyes, mert ezt legalább igazolja az albánnak még a cinczások vagy dákó-románok nyelvére gyakorolt hasonló hatása. De nem tekintve ezt, tiszt. recensensem egész komolyan többre becsüli ezen két hangból álló szótagocskát, mint a személy- és tárgynevek azon hosszú sorozatát, mely a régi bulgárból fenmaradt és mint az ezen kérdéssel behatóan foglalkozott kutatók sokat nyomó motivumait? Nem, ezt én nem hihetem! — Miután a besenyőket, kazárokat és kúnokat — melyeket előbb szintén ugoroknak tartott — a törökségnek kellett ajándékoznia: philologiai hevében a bulgárok számára egy mentőkötelet csinált a furfangos *tu, ta, to* articulusból, a mely mentőkötél, a »Sarkel-theoria« elenyészte után, szükségesnek látszott előtte, de a mely az ugarsághoz kötve aligha tarthatja a bulgárokat.

IV.

Nagyon szerettem volna, ha H. úr könyvemnek szakaszait sorban vizsgálat alá veszi és külön-külön megjegyzésekkel kíséri. Ámde kritikájának negyedik fejezetétől kezdve eltér a sorrendtől és vágásokat próbál osztogatni, melyeket sorba szemügyre veszünk. Először is szememre hányja H. úr, hogy én a húnok, avarok, bulgárok, khazárok és besenyők nyelvét töröknek tartom és a magyart is ehhez sorozom. Tiszt. recensensem ebben nagyon téved. Nem a magyar *nyelvet*, hanem a magyar *népet* sorozom az említett török néphez, és azon állításommal (tanulmányom 252. lapján), hogy a magyar nyelvnek két-harmadrésze tisztán török: csak a szókincsre czéloztam, mint az előre bocsátott megjegyzésekből kitűnik. Természetesen H. úr szemében a nyelv és nép fogalmak azonosak, ő szerinte nem lehet a kettőt elválasztani, és így ismét az előbb hibáztatott alaptévedésnek circulus vitiosus-ában vagyunk. A mi továbbá a tulajdonnevek magyarázatára vonatkozó szemrehányásokat illeti, nagyon nehéz H. úrnak örökös ellenmondásait igazolni. Egyszer (V. U. M. 5. l.) azt mondja, hogy miért próbáltam a skythákra vonatkozó rejtélyt megoldani, és a 16. lapon hiúnak és meddőnek bélyegzi azon törekvést, hogy valamely nyelvnek tulajdonneveit ezen nyelv ismerete nélkül magyarázzák. A húnok nyelve ismeretlen előttem, de épen a tárgy- és tulajdonnevekben rejlő nyelvemlékek alapján tartom ezt töröknek — quod erat demonstrandum — és ezen álláspontból kiindulva kezdtem a tulajdonnevek magyarázatához, a mely magyarázás talán valamivel több török nyelvismeretet kíván, mint a mennyi recensensemnek van. Minthogy a Priscusnál levő *Attila* leírást hibásnak tartom s *Etil*-lel kiigazítva csak a magyar *Etel*-t tekintem correctnek, ezért H. szememre hányja, hogy én a byzantiak orthographiáját jogtalanul kétségbe vonom — ámbár e kétséget előbb (11. l.) maga H. úr is kiemelte — és így alaptalanul egyeztettem Attilát (helyesebben Etele) a török *Etil* (folyó, a Volga) szóval. Én ugyan soha és sehol nem kérkedtem csalthatatlanságommal, de hogy itt nem tévedek, erről meg fogom győzni

H. urat. A mennyiben *Attila*-t *Atil* és *Etil*-lel egyeztetem, nem üres hypothesisre, hanem tényre támaszkodom, t. i. azon tényre, hogy a míg Priscus a hún királyt *Attila*-nak nevezte, addig egy másik byzanti író, névszerint *Zemarchos*, a Volga nevét szintén és épen azon orthographiával *Attila*-nak írja, a miről legjobban meggyőződhetik H. úr, ha *Zemarchos* tudósítását olvassa Menander Protectornál, a hol az első leírja utazását a Jaiktól (Ural) egy mocsáros vidéken az *Attila* (azaz Volga) folyóig. Tehát én valóban hibáztam, hogy a homogen írásmód alapján Priscus »*Attila*«-ját a *Zemarchos*nál levő »*Attila*«-val egyeztettem és a magyar *Etel*-ről azt tartottam, hogy nem más, mint a török *Etil*?

Azon fölvételem ellen, hogy a *kún* és *hún* nevek azonosak, H. úr ismét a görögök és Ammianus Marcellinus helyes írásmódjára hivatkozik és azt állítja, hogy e *hun* nevezetet a régiek csak behezettel, nem pedig kezdő *k*-val hallották. Azt kérdem, hogy miért írták a byzantiak a Khakan szót *Χαγανος*-nak és miért találunk, legtöbb esetben, *χ*-t írva ott, hol a török szóban *k*, *kh*, illetőleg *ك* van. A török szók ezen írásmódja az új-görögben is szokásos, mert épen a *k*, *ك* hangot néhány dialectusban határozottan *ch*, *χ*-nek ejtik. — Hogy az én szófejtégetéseimnek hibás voltát bebizonyíthassa, felhossa végre H. úr a magyar *eskü* egyeztetését a török *ički* (ital, ivás) szóval. Az esküvés az összes ural-altaiaknál eredetileg áldozatvagy áldás-ivásból (az áldozat véréből való ivás) állott, a mint ezt tanulmányom 381—382. lapjain megírtam s a mi recensensem előtt sem ismeretlen, de mégis gúncsoskodik azon állításomban, hogy az *ivás*, illetőleg az *eskü* az eredeti *áldozat*-vagy *áldás-ivás*, illetőleg *and* *ičkü* rövidülése és elfelejti, hogy az ilyen rövidítések ma is előfordulnak, így pl. a magy. *jószág* (Vieh), *állat* (animal) a régi *lábas jószág*, *lelkes állat* helyett, a német népnyelvben *Trank*, *Formel*, *Kranz* a tulajdonképi *Zaubertrunk*, *Segensformel*, *Blumenkranz* helyett, a francziában *menu* a *menu des plats*-ból stb. Igen, de ez veszélyes fegyver a finn-ugorság ellen, tehát szemet húny H. úr e bizonyíték előtt s az is nagyon természetes, hogy az *Esküllö* = locus iuramenti (Esculeu, tör. ečkilik) helynév történetét az az ármányos Anonymus találta ki a buzgó finnisták bosszantására.

V.

Kritikájának VII. fejezetét azon *három ok* vizsgálatával kezdi H. úr, a melyeknél fogva én a magyarokat török-tatár eredetűeknek tartom, mely okok alatt természetesen a történelmi, ethnico-sociologiai és nyelvészeti motivumokat érti. Mindenek előtt Ibn-Daszta azon állításáról, mely szerint a magyarok: egy török nép, azt mondja, hogy nem szükséges épen elhinnünk. Nem első s nem is utolsó eset, hogy H. úr mindent gyanúsnak vagy kétségesnek tart, a mi nem az ő malmára hajt vizet, vagyis a mi az ő ugor theoriájával ellentétben áll; ő épen ezzel tünteti ki részrehajlatlanságát s mi e szokásain nem is ütköznének meg, ha csak olyan különös argumentumok nem volnának, melyeket ő fegyver gyanánt használ. Hogy Ibn-Daszta szavainak: *المكغريه جنس من الترك* *al-mažgarija žins min et-turk* (nem türk!) e fordítását: »a magyarok nemzete török-féle«, honnét vette H. úr, azt nem tudom. *žins*-nek harmadik jelentése ugyan »féle, fajta« (Art), de az első és második: »nemzetség«, »nem«, a miről H. úr bármelyik arab szótárból meggyőződhetik. Ezen *žins* szót *Magyarország Ethnographiájában* még ezzel fordítja »fajbéli« (»A magyarok turk fajbeliek« 201. l.), a német kiadásban pedig (131. l.) »Abstammung« szóval; s mindenesetre nagyon csodálatos, hogy ugyane *žins* szót hét évvel később már »féle« és »Art« szóval kellett fordítani. De mellőzve lapsus lingvae-t, azt kérdezem, mikép jött H. úr azon gondolatra, hogy a magyar népnek a törökökhez való sorozását csak a jó Ibn-Daszta szeszélyének tulajdonítsa? Recensensem úgy vélekedik, hogy ezen első arab író a magyarokról, továbbá az oroszok-, szlávok-, khazarok-, bulgárok- és burtaszokról szóló tudósításait akár személyes utazásaiból, akár könyvekből merítette, mivel a magyarok eredete előtte homályos volt s mivel egy, előtte ismeretlen nemzethez kellett őket soroznia: ezért nem maradt egyéb hátra, mint a törökökhöz számítani őket, a kiknek életmódja a magyarokéhoz inkább hasonlított, mint a más népek életmódja. (V. U. M. 28. l.) Ez mindenesetre nevezetes logika és minden elfogulatlan olvasó azt a jogos kérdést fogja tenni

recensensemnek: talán a khazarok, bulgárok és burtaszok életmódja kevesebbé hasonlított a törökökéhez és Ibn-Dasztá ezért nem sorozta a magyar népet a khazarok-, bulgárok- és burtaszokhoz? Épen nem! Valamint Ibn-Dasztának, úgy utódainak is meg volt azon »elbizakodottságuk« — a mit H. úr nekem is tulajdonít — hogy a khazarokat, besenyőket és magyarokat a törökökhez számították (a burtaszokat és merdászokat már nem), a mit azonban semmiesetre nem lehet és nem szabad Ibn-Dasztá tudatlanságának tulajdonítani.

Mint Chwolson beható kutatások alapján kimutatta, a »nemes drágaságok könyve« — mint Ibn-Dasztá nevezi munkáját — nagy részben régibb geographiai műveken alapszik. Régibbet mondok, de ez alatt legfőlebb *három évtizedet* kell érteni, és így a 890. év, vagyis a magyaroknak Pannóniába költözése a 913. évtől, Ibn-Dasztá kéziratának keltétől semmiesetre sincs oly nagyon távol, hogy csak némileg is jogos volna H. úr ezen fölvétele: »a magyarok Ibn-Dasztá szemei elől már régen eltűntek« (V. U. M. 28. l.). Huszonhárom év a történelemben s főleg az ázsiai népek emlékezetében, nem oly nagy távolság, a milyennek recensensem gondolja; s nem ugyan Ibn-Dasztát, hanem az ő forrásának szerzőjét mindenesetre olyannak kell tartanunk, a ki a magyarokat közelről ismerte s ezeknek úgy ethnikai, mint politikai viszonyairól jól volt értesülve. Ezen forrás a magyarokról, mint a Fekete tenger¹³⁾ szomszédságában lakó népekről szól, mely foglyait egy, a tenger melletti görög városba, *Kerch*-be viszi; a miből nagyon világosan látható, hogy itt az Atelkuzu-ban, vagyis a Prúth és Sereth völgyeiben lakó magyarokat lehet értenünk, de semmiesetre sem a Duna és Tisza melléki hazában lakókat, a mint H. hiszi, mert ezen utóbbi helyről a rabszolga-szállítás először a nagy távolság — másodszer a besenyők ellenségeskedése miatt egyáltalában nem is gondolható. Hogy ezt recensensem megcáfolhassa, azon hibába esik, hogy Ibn-Dasztá *maġar*-jait a baškirokkal azonosítja, elfeledvén természetesen, hogy ez utóbbiak már az Uralnál laktak (l. Ibn-Fozlan tudósítását 921.), a honnét bajosan úzhettek volna rabszolga-kereskedést a Pontus mellékével. Az Ibn-Dasztá adatai és a Julian-féle tudósítások között levő párhuzamok — fájdalom — csak

nagyobb zűrzavart csinálnak. H. úr azt véli, hogy én ezen tudósításnak hitelességét csak szeszélyből tagadom. Mindenesetre különös szeszély! Olyan utazást, mely a geo- és ethnographiai adatok abszolút hiányát mutatja fel, még a legjobb szándék mellett sem lehet elfogadni s én valóban kíváncsi vagyok arra, hogy Juliánnak mely adatai azok, melyeket H. úr hitelesebbek- és becselesebbeknek tart, mint az arabok és persák bonyolódott tudósításai. Nota bene, az arabokra s persákra vonatkozólag előbb (*Magyarorsz. Ethnogr.* 199. l.) így nyilatkozott H. úr: »Az első részletes tudósítást a magyarok akkori lakhelyéről és belső viszonyairól egy arab író adja.« Tehát hat évvel ezelőtt Ibn-Daszta correct és érthető volt, ma azonban már zavart és bizonytalan. Ezt nevezi H. úr történelmi kritikának és ezzel akarja megczáfolni az én állításaimat!

Semmivel sem áll jobb lábon azon argumentum, melylyel H. úr a byzantiak *Τουρκοι* nevezetén alapuló bizonyításomat akarja megczáfolni, a mennyiben azt állítja, hogy Bölcs Leo és Const. Porphyrogenitus csak azért nevezték törököknek a magyarokat, mert — mint Ibn-Daszta — más néphez nem tudták sorozni. Mivel én azt írtam, hogy a középkori muszulmán írók minden európaít a *frends* gyűjtőnévvel neveztek és csak később különböztettek meg francziát, angolt, hollandot stb.: H. úr saját fegyveremmel akarván megverni, azt mondja, hogy a *frends* elnevezés épen olyan határozatlan, mint a byzantiak *Τουρκοι* nevezete. Bocsánatot kérek, az *efrends* elnevezés nem volt határozatlan a muszulmánok előtt, mert ezzel *Európa összes lakosságát* jelölték, melyet ők egy ugyanazon nemzetnek tartottak s (a vallás és nemzetiség fogalmának az ő szemökben azonos volta miatt) bizonyos mértékben tartanak ma is; míg a modern elnevezések csak az összes lakosság alosztályait, csak törzseket, nemzetségeket vagy clanoikat fejeznek ki. Természetesen H. úrnak nagyon homályos fogalma van a keletiek észjárásáról, daczára, hogy egy keleti népnek — a milyen a magyar — ethnológiáját akarja megírni, és ezen homályosság annyira akadályozza tiszta látását, hogy egy prümi apát, Regino és egy szent-galleni barát tudományát többre becsüli, mint a közvetetlen közelségből író byzan-

tiak és arabok tudósításait. Azt meri állítani, hogy az arab és persa írók a magyarok eredetére vonatkozólag nem voltak jobban értesülve, mint a latinúl író európaiak (a sötét középkorban!): bizonyára a legborzasztóbb, a mit önhittség és elvakultság felmutathat!

Ilyen argumentumokkal akarja H. úr megczáfolni állításomnak első alapját, t. i. a *historiai bizonyítást*. S ez után áttér a *második okra*, t. i. az *ethnico-sociologiai bizonyításra* és azon érveléssel áll elő, hogy a socialis fejlődésnek a talajjal és éghajlati viszonyokkal való szoros összefüggését illető állítástomat ad absurdum lehet redukálni. A mit az egész világ már régóta a dolgok természetes folyásának tart, azt akarja H. úr kétségbe vonni, mert a régi hazának elhagyásával együtt az erkölcsi életben, a társadalmi föltételekben és az ethnikai sajátságokban is elmaradhatatlannak tartja a megváltozást, és ezért az ethnologiai kutatásoknál az ethnico-sociologiai motívumok egészen értéktelenek. Erre vonatkozólag három megjegyzésem van: 1. Valamely népnek nem a jelenlegi, hanem a múlt, a régi állapotában való ethnico-sociologiai viszonyai azok, a miket mi kutatunk s a melyekben az eredetének kiderítésére való bizonyítékokat akarjuk fölfedezni. A mai magyarok physiognomiájában, szokásaiban és világszemléletében nem lehet könnyen, első pillanatra fölismerni Árpád seregének magyarjait, a mint nem lehet mai nyelvét annak tartani, a mi a honalapítók nyelve volt. Épen ezért igyekszünk úgy az egyik, mint a másik téren, visszafelé haladva, a forráshoz jutni; s a mennyiben az átalakulási korszak egyes phasisait figyelemre méltatjuk, a hézagokat kitöltjük és a történet két végpontját egymáshoz közelebb hozzuk: erős reményünk van, hogy ethnologiai célunkhoz közelebb jutunk. — 2. Nagyon téved H. úr, ha azt véli, hogy a népek néhány évszázad lefolyása alatt ethnico-sociologiai sajátságaikat annyira elvesztik, hogy ezekből nem maradnak olyan nyomok, melyek a homályos multat megvilágító fényszikrák ne lehetnének. Ez bizony nagyon szomorú volna kutatási kísérleteinkre; de, szerencsére, nem így áll a dolog. Lehet valamely nép történeti viszontagságoknak és idegen cultura hatásának bármennyire kitéve, mégis régi culturalis állapotának alapvonásait egyes momen-

tumokban soká, nagyon soká megőrzi. A nagy Szulejman az oszmán birodalom trónján és Kublai pekingi székhelyén, kétségen kívül nem valának többé török-mongol »lőkötők«, de kételkedhetik-e azon recensensem, hogy csak török-mongol szokások, institutiók, nézetek valának, a mik az oszmánok és mongolok hatalmát megalapították és egy Szulejman vagy Oktai nevére fényt derítettek s hogy a 25,000 török harczosnak görögök, örmények, kurdok, lázok, arabokkal való tarka vegyületéből származott mai 12 millió oszmannak erkölcsi életében, szokásaiban a valódi ázsiai törökség még mindig nagyon szembetűnő vonásait megtalálhatjuk? Ugyanezt lehet állítani a magyarokról is. Pannóniának talaja és éghajlata, a nyugat intézményei, a keresztyénség és a szlávokkal, germánokkal s románokkal való vegyülés voltak okai annak, hogy itt a régi ázsiai életmódnak aránylag kevesebb nyoma maradt meg; de ugyan ki tagadná, hogy a magyarnak lényegében még ma is vannak olyan szellemi tulajdonságok, melyek a vele századok óta szomszédos szlávok, románok és németek tulajdonságaitól különböznek s határozottan az ázsiai ős haza erkölcsi világára emlékeztetnek? Honnét van a magyaroknak mindenkor ismert szabadságszeretete, mely a szomszéd szlávok-, németek- és románoknál nem található fel oly mértékben s a melyet Pannónia római szolgaszellemtől impregnált talajának nem lehet tulajdonítani? E szabadságszeretetet, melynek az első európai alkotmányt köszönhetjük, pusztá-hazájokból hozták a magyarok, azon pusztaságról, melynek határtalansága az első impulsust adja az embernek a szabadság utáni vágyra s a melynek lakóit lehet ugyan kiirtani, de leigázni nem! Honnét van a magyarokban a lovak, fegyverek és kalandok iránti szeretet, honnét vannak velős, valódi keleti közmondásaik, és ugyanezen tulajdonságok miért nem találhatók fel a századok óta már szintén síkságon lakó szlávok- és germánoknál? H. úr azzal gáncsoskodik, hogy én csak a fültre kellemes phrasisokat mondok, de a melyekben kevés igazság van; és hogy ezen állításomnak »szárazföld belsejében lakó emberből csak ritkán válik jó hajós«: tarthatatlanságát bizonyítsa, utazási tapasztalataival oktat bennünket, a mennyiben elbeszéli, hogy talált Polában egy alföldi magyart, a ki

most már derék bűvár és tengerész, tehát a pusztaság minden fia a sós víz számára termett — okoskodik recensensem — és bizonyos, az őshazával összefüggésben levő ethnico-sociologiai tulajdonság csak csupa eszelősség. H. úr elfelejti, hogy ezen esetben nem egyes emberekről, hanem az ethnos egyediségéről mint ilyenről lehet szó s hogy az ő ethnographiai alap-tételei szerint az angol kormány nemcsak épen a britt partokról, hanem Waadt és Appenzell cantonokból is szedhetné matrózait. — 3. Hunfalvy úrnak azon okoskodása, hogy az ugor eredetű magyarok egy török néppé váltak volna, már idői és helyi okok miatt is gondolhatatlan. Recensensem azt véli, hogy a magyarok az északi Ural-vidékről a mai hazába való költözködés alatt mentek át ezen átalakuláson, de nem gondolja meg, hogy a fölkerekedés és az Etelkuzuban való letelepedés közötti időköz — a krónikások adatai szerint — nagyon rövid ilyen rendkívüli átalakulás megtörténhetésére, mert ehhez nem »negyven évig tartó trainirozás«, hanem sokkal több idő szükséges. A mi pedig a helyi okot illeti, azt jegyzem meg, hogy újabb kutatásaim erre vonatkozólag többre tanítottak, s hogy én — a mint később erről bővebben szólok — a magyaroknak eredeti őshonát, tulajdonképi bölcsőjét nem az Uralnál, hanem sokkal inkább keletre keresem és hiszem megtalálhatni (mert a *Magyarok eredetében* csak az Uralig kísértem vissza a magyarokat).

Egy szóval tehát, úgy hiszem, bebizonyítottam, hogy milyen gyöngék, semmisek azon okoskodások, melyekkel H. úr a historiai és ethnico-sociologiai bizonyításaimat meg akarja dönteni. A mindenáron szellemesnek lenni akaró vagdalódzásai természetesen legkevesebbé sem segítik elő e munkáját. Hogy én a finn- és észtországi finneket jámbor jellemők s szorgalmukért nagyra becsülöm, azt már megmondtam (I. könyvem előszavát VII. l.), csak hogy ezt elismerve, más népek értékének kicsinyítésére nem hagytam ragadtatni magamat, mint H. úr, a ki vak szenvedélyességében nemcsak a török-tatárokat, hanem saját honfiainak őseit is ócsárolja, a mennyiben gúnyosan megjegyzi: »nagyon várom, hogy most már megírja (t. i. én) a magyar világhódítás történetét, mert azt még sehol megírva nem találom.« (V. U. M. 35. l.) Pedig

minden historiai könyvben benne van, csakhogy H. úr a fáktól nem látja az erdőt. Egy olyan bátor lovas népről, mely — mint a kortársak írják — a Volgától Magyarország völgyeibe alázódult és innét északra Brémáig, délre Apúliáig és Konstantinápolyig, nyugatra pedig egészen Spanyolországig előnyomult — mert Masudi baškír-jai Abdurrahman udvarában, határozottan magyarok voltak —; és mindenütt dúlva, pusztítva, gazdag zsákmánnyal tért haza, népeket adófizetőivé tett s egy századig rettegztette Európát: egy ilyen lovas népről, azon kor hódításainak szellemét és irányát tekintve, bátran lehet állítani, hogy világtipró, világhódító volt. Attila, Dsingiz, Timur és Nadir hadjáratainak talán más célja volt? a megrohant tartományokban talán beiktatott tisztviselőket hagytak hátra? — mert H. úr ilyennek képzei a hódítást a X. században —; és mindamelllett a történelem e hadjáratok vezetőit világhódítóknak nevezi!

VI.

A magyaroknak török nemzetiségére vonatkozó bizonyításaimat legrészletesebben tárgyalja H. úr, a mennyiben a művelődési mozzanatokat török nyelvi jellegűnek tartja, tehát »a nyelvek virágos kertében rövid szemlét tart, hogy a Vámbéry felemlítette dolgokról helyes ítéletet hozhasson« (V. U. M. 35. l.). Azaz: egybefoglalva ellenvetéseit, könyvemnek azon két szakaszára, melyek a nyelv és művelődési mozzanatok tanúságát tárgyalják; de itt és ott a történelemre is áttér és — mint rendesen — erőszakos ellenmondásokat, vad confusiókat és szándékos ferdtéseket követ el. Fitogtatja az összehasonlító nyelvészet általános törvényeinek ismeretét — ez nem dicsőség, mert ezeket a nyelvésznek kötelessége tudnia! — és meg akar tanítani arra, hogy »előbb kell a török-tatár nyelvi bokornak nyelveit összehasonlítanunk, hogy a török-tatár nyelvhasznító tudományt nyerjük« (V. U. M. 37. l.). Recensensem bizonyára a finn-ugor nyelvi bokornak szálaira gondolt, vagy talán nem tudja, hogy a török-tatár nyelvek dialectusi viszonyban állnak egymással, tehát a török nyelv *csak egy virágszálat, nem bokrot* képez, melylyel egész bátran össze-

hasonlíthattam a magyart, a mit a finn-ugor nyelvek jelentékeny különbsége miatt helyesen nem lehet tenni. Miután ezen philologiai bölcsességét megmutatta, azt veti szememre, hogy én számtalanszor erősen vitatom, sőt egész könyvemmel bizonyítgatom, hogy a magyar nyelv a török-tatár nyelvbokorhoz tartozik. H. úr, ki könyvem lapszámainak idézni szokta, úgy látszik, hogy ezt itt elfelejtette; ámde nem feledé el egy sorral alább azon helyet pontosan idézni, mely a magyar nyelvnek vegyülék-jellemére vonatkozik, — minek következtében engem következtetlenséggel s kétértelműséggel vádol. Ha ezen idézések helyesek volnának, megérdemelném a gáncsolást, de, úgy látszik, hogy nagy tévedés van a dologban, *mert én könyvemben egy helyen sem állítottam, hogy a magyar nyelv határozottan török-tatár*, hanem ellenkezőleg, világosan és félreérthetetlenül előadtam (l. 230. 266. 412. lapokat), — »hogy a magyar nyelvet vegyülék-nyelvnek tartom, melynek hangtana, grammatikája és szókincse egyrészt finn-ugor, másrészt török-tatár jelleget mutat« — s ezért eddigelé leginkább abban hibáztak, hogy a csak részleges finn-ugor bizonyítékokból kiindulva, az egyedüli és szorosabb rokonságot igyekeztek bebizonyítani. Ez az én nézetem s azért nem is törekedtem arra, hogy a magyar nyelvnek teljesen török-tatár voltát kimutassam, a mint H. úr hibásan (mondhatnám: hamisan) rám fogja (V. U. M. 38. l.).

De mindez nem használ semmit. H. úr be akarja bizonyítani, hogy mennyire nem tudományos az én theoriám; mert — úgymond — azon hangváltozási törvényeket, melyek a magyar és finn-ugor nyelveket jellemzik s melyeknél fogva ezeknek közeli rokonsága kétségtelen, a magyar és a török-tatár nyelvbokor között nem lehet kimutatni. De talán mégis lehet! H. úr engedelmével mutatunk néhány ilyen hangváltozási törvényt s talán sikerül nézetünk irányában jobb indultat hangoztatni.

1. A szókezdő magyar *gy*-nek legtöbbször, sőt csaknem általában, *j* felel meg az illető török-tatár szókból, pl.:

gyalog	jajak
gyarló	jarlık (arm)
gyáva	jaba (feig, schwach)
gyékény	jeken

gyeplő	jeplik (kötő szerszám)
gyere!	jürü!
gyász	jas (Trauer)
gyors	jürüş (schnell, Lauf)
gyül-ni	jíl
gyümölcs	jimiš
gyúr-ni	jour (kneten)
gyűrű	jüzük
gyűszű	jüksük
gyöngy	jinži stb. stb.

Ez tehát 14 példa, épen annyi, a mennyit H. úr a kezdő magyar *h* és finn-ugor *k* közötti hangtörvényre vonatkozólag felhoz. Ez említettem egyezést még inkább erősíti azon körülmény, hogy már magában a törökség egy részében is megtörtént ez a *j*: *gy* változás, pl. a *jazak* a kojbalban *gyazag* (*gyalog*), a *jas*: kojb. *gyas* (gyász), a *jüksük*: kojb. *gyüsztü*k (*gyűszű*), a *jaba*: kojb. *gyabal*, a *jinži*: szójót *tyingyi* (gyöngy) stb. — Egyébiránt a H. úr említette viszony a kezdő *h* és *k* között, szintén meg van a magyar és török nyelvben, pl.:

<i>magy.</i>	<i>tör.</i>	<i>magy.</i>	<i>tör.</i>
hagy-ni	koj	hat-ni	khot (posse)
hajó	kajuk	hív	kij (rufen)
hajol	kajíl	hód	kund-uz
halom	kolí	homok	komuk, kom
haris	kareš	húr	kur
hát	kat	hurok	kuruk stb.

»Ellenben a magyar *felhangzó*jú szók kezdő *k*-ja a megfelelő finn-ugor szókban is *k* — jegyzi meg H. úr s mindkét nyelvből nyolcz példát fölemlít.¹⁵⁾ Mindenek előtt azt jegyzem meg, hogy e két eset (alhangú *k*: *h* és felhangú *k*: *k*) nem állhat meg hangtani törvényül; mert több *k* kezdetű mélyhangú szót találunk, hol a magyarban is *k*, nem pedig *h* van (l. Budenz Magy.-ugor Összehas. Sz. 1, 3, 9, 10, 11 stb. czikkeit). Ellenben a török és magyar magashangú szók egész szabályosan megegyeznek a szókezdő *k*-ban, pl.:

<i>magy.</i>	<i>tör.</i>	<i>magy.</i>	<i>tör.</i>
kép	keb, kib	köszön	köse
kecske	keči	kisér	kečir, küšir (kirg.)

<i>magy.</i>	<i>tör.</i>	<i>magy.</i>	<i>tör.</i>
kék	kök	ködmen	ketpen (kírg.)
kicsi	küçük	kérdez	kördüü
kés	keser	kevény	kevez
késő	keč, keš (kírg.)	kölök	kelek stb.

Mi azonban H. úrral szemben a példák dolgában még nagyobb lelkűek leszünk, mint ő volt, s az ő szemében is méltán oly fontos hangváltozási törvények közül még a következőket említjük fel:

A szókezdő magyar *s*-nek a törökben *č* felel meg ¹⁶⁾, így pl.:

sír (Grab)	čĩir (Furche, Grube)	sok	čok
saru	čaruk	sík	čige
sátor	čatĩr	serken	čerken
sereg	čerik	sólyom	čojlu stb.

Míg a magyar szók kezdetén levő *ny*-nyel az illető török szóban *j* áll szemközt, pl.:

nyal	jala	nyúz	jüz
nyár	jaz	nyes	ješ
nyargal	jorgala	nyom-ni	jum
nyil	jaĩl	nyüg	jük stb.

Végül még azon hangtani törvényt említjük fel, a mely szerint a török-tatárban még *ak*, *ek*, *ik*, *uk* és *ük* végű főnevek a magyarban már elveszítették a végső gutturalist és pótló-nyújtásos vocalison végződnek, így:

burčak	borsó	kuruk	kóró
olak	olló	kazuk	karó
orčak	orsó	betik	betű
turak	turó	ünek	ünő
kajuk	hajó	issik	izzó
kapuk	kapu	stb.	
tanuk	tanú		
kopurčak (láda)	koporsó		

Könnyen, igen könnyen szaporíthatnám a példákat, de azt hiszem, eléggé bebizonyítottam, hogy olyan hangváltozási törvényeket, melyek a magyar nyelvnek a török-tatár nyelvbokorba sorozása mellett szólnak, sokkal könnyebben lehet

kimutatni e két nyelv mintsem a magyar és a finn-ugor nyelvek között. Hogy ha H. úr nem követi el azt a hibát, hogy olyan nyelvekről beszél, melyeket nem tett tanulmányai tárgyává, nem lett volna szüksége fölfedezni ritkított és vastag betűkkel (V. U. M. 41. l.), hogy Vámbéry a török-tatár nyelvekben ilyen hangváltozási törvényeket nem tud kimutatni, mert a magyar nyelv *nem* tartozik a török-tatár nyelvbokorba.

Hogy a magyar nyelvnek specialis finn-ugor jellemét kiemelje; hogy megmutassa, mennyire nem találók az én hasonlításaim; hogy milyen kevés jártasságom van az ugor s magyar philológiában s hogy a törökkel is könnyedén elbánok: tovább folytatja recensensem a maga bizonyítását, fitogtatva a csalahatatlan tudományt. Egy ilyen argumentum, melylyel díszelni akar, egyebek közt a *dualisnak* állítólagos megléte a magyarban, mely a lapp, vogul s osztják nyelvekben előfordul, és így ennek — H. úr nagyon helyes felfogása szerint — a magyarban sem szabad hiányoznia, s ha épen tényleg nincs is meg, legalább nyomát kell megtalálni. Ezt a nyomot H. úr a magyar *két* és *kettő* számnévben leli meg, melyek közül az első mint *adjectivum*, a másik mint *substantivum* használtatik. E *két* és *kettő*-höz sorozza H. úr a vogul *küt* és *kitag* számnevet, a mennyiben a magyar *ő*-t és a vogul *ag*-ot dualis-képzőnek tartja. Minden jól menne, ha az az átkozott török nyelv ismét közbe nem jönne; már pedig ebben ezen *subjectivum*i és *adjectivum*i forma minden tőszámon következetesen előfordul, pl.:

<i>adjectivum :</i>	<i>substantivum :</i>
1 bir	bireö
2 iki	ikeö (alt. ekü, sagaj : ikö)
3 üç	üčeö
4 tört	törteö
6 altı	altau stb.

Ez a kettős forma tehát specialis török nyelvsajátság, mely a magyarban ma már csak a *kettő*, *kettőnk*, *kettőjük*, *hármónk*, *négyőnk*, *hatónk* stb. alakokban maradt meg, s a mint a török és magyar példákból látjuk, semmiesetre sem dualis forma (a vogulban igenis az lehet a *kitag*, mert itt a *g* (*ag*, *äg*) a dualis képzője); tehát az egyetlen magyar *kettő* számnévből

nem lehet a dualis megvoltára következtetni, mint H. úr erőszakosan teszi, s e miatt nem érdemes oly enthusiasmmussal felkiáltani, hogy: »a két — *kettő* és *kit* — *kít*ag szókban több bizonyító erő van, mint Vámbéry egész nagy könyvében!«

VII.

Miután az ugor nyelvek tárgyas ige-ragozását — melynek kétes bizonyosságáról jövőre szólok — fölemlítette recensensem, áttér a történelmi geographiára, t. i. bizonyos ethnikai és geographiai neveket próbál megmagyarázni, még pedig Anonymus és Kézai adatai alapján, tehát olyan krónikásokra támaszkodik, a kiket ő meseköltőknek és csalóknak nevezett, de a kiket most egyszerre csak hiteleseknek és megbízhatóknak talál.... Lássunk hát néhányat a földrajzi etymologia ritka virágai közül. — H. úr a Kézainál levő »regnum *Jorianorum*«-ból erőnek-erejével *Jugor-országot* akar csinálni; mert 1. Lehrberg szerint még 1557-ben is volt szó *jugor* fejedelmekről és jugor népről; 2. a bécsi Képes krónika és Kézai szerint a »regnum *Jorianorum*« Scythiától keletre feküdt. Sajátságos! Magok e források azt mondják, hogy Joriana Scythiától keletre, tehát a pontusi tartományok mögött, vagyis a Káspi-tengertől keletre volt, és mégis ez a *Joriana* azonos lenne *Jugriával*, mely az északi Ural-hegység oldalánál, az 56° szél. fokon fölül feküdt? Ha recensensem némi figyelemre méltatná a középkori olaszok írásmódját az ethno- és geographiai nevekre vonatkozólag, azt találná, hogy a *ds* hangot *j*-vel jelölik (pl. *madsar* — majár, *dsani* — jani stb.), és így a *Jorian* név nem egyéb, mint a középkori *Dsordsan*, illetőleg *Dsordsania*, azaz a kharezmiek országa, mely a középkorban a hyrkániai sivatagtól kezdve egészen a Volga völgyéig terjedt. Hogy pedig Kézai és a bécsi képes krónika szerzője a *Joriana* nevet csak olasz utazók munkáiból ismerte, szinte fölösleges említeni; mert e nevet ép úgy nem ismerte a magyar nép, a mint nem ismerte a Juhoria, Jugria vagy Ugoria és az Unger vagy Ungar neveket. Amde H. úr szemében ez a *Joriana* nagy találmány, és ezért az után kellett látnia, hogy ennek a *Jugriával* való azonosságát behozonyíthassa. E

végett »deus ex machina«-kép megjelenik az *Yrcania* nevezet (s ez ismét az egész világ által ismert *Hyrcania*-nak olaszos leírása), mely alatt még ma is minden iskolás gyerek a Káspi-tengertől keletre eső pusztaságot érti, — kivált ha az Aeneisben olvassa:

Sive Getis inferre manu lacrimabile bellum

Hyrcanisve Arabisve parant . . .

s melyet H. úr mégis a phantasticus *Ikar*, *Ikan*-nal akar azonosítani. Mivel Lehrberg ezen *Ikan*-t az *Ob* nevének tartja¹⁷⁾, recensensem arra a gyönyörű gondolatra jött, hogy a *Hyrcania*+*Ikan*-ban az Obot fedezze föl és a Zendavestában már Irán határául ismert Hyrcaniát Délsibíriába helyezze! A tényeknek vadabb elferdítése és nagyobb erőszakoskodás aligha fordult még elő, és mégis leginkább ilyenforma argumentumok azok, melyekre ellenfelem a maga theoriáját építi. Mondom tehát, hogy az *Yrcania* a rómaiak *Hyrcania*-jával azonos, mely alatt a középkorban is a Kaspi-tenger keleti oldalán levő földet értették; míg másrészt Lehrberg s utána Klapróth (tehát Hunfalvy is) nagyon tévedtek, azt hívén, hogy Abulghazinál egy *Ikar* vagy *Ikan* nevű folyó fordul elő. Az arab betűk és a másolók hanyagsága az okai, hogy az Abulghazinál levő انقرا *Ankara*-ból ايقرا *Aikara* lett, a mely tollhibát Abulghazi legújabb kiadója kijavított.¹⁸⁾ Hogy pedig az ايقرا helyett az انقرا leírás helyes, ezt bizonyítja először Abulghazi forrása, Rašid-ed-din, a ki szintén انقرا *Ankara*-t ír; másodszor maga a geographiai tényállás, mert Abulghazi illető helyén a kirgizek régi hazájában levő két folyóról t. i. a سلنكه *Selenga* és انغرا *Angara*-ról van szó, a mely két folyó, tudvalevőleg, a kirgizek régi hazájának keleti részén átfolyva a Bajkal tóba ömlik. — Az *Ajkar* vagy *Ajkara* (illetőleg *Ikra*) olvasáson alapuló hypothesisei Lehrbergnek és Klapróthnak tehát csak végzetes tévedések, és recensensemnek azon megjegyzése, hogy »a csapások, melyeket p. o. Lehrbergre akarna mérni (t. i. én), saját hátát hasgatják« — nemcsak parasztos, de egyáltalában nem igaz. — Épen ilyen végzetes tévedéseken alapulnak H. úrnak többi, ethno- és geographiai magyarázatai is. Mivel recensensem az arabok برسليه *Barsalia*-járól semmit sem tud, nem akarja elfogadni ezen kijavítását (t. i. Bar-

salia alakot) a Barsatia-nak, hanem állhatatosan ragaszkodik a bécsi krónika Bascardia-jához, a mely alak azonban nincs indokolva. — Továbbá mindig *Togata*-t olvas *Togora* helyett, nem akarván észrevenni jegyzetemet, mely a Volgának *Tigira* nevére vonatkozik; s emlegetvén a phantastikus *Dentu-Mogeria*-t és az *ugor, ungor, unger, ungar* szót, arra tanít bennünket, hogy a persák a törökök *előtt* közlekedtek a régi ugorokkal s innét van, hogy a persa *nan* (kenyér) szó a voguloknál megvan, míg a törököknél nincs. Különös logika! Igaz, hogy az oszmán-törököknél nem használatos a *nan*, de a keleti törököknél (čagataj-, turkomán-, kirgizben) bizony megvan. De ha úgy volna is, hogyan szólhat ez az egyetlen szó H. fölvétele mellett, mikor a vogulok még más persa szókat is ismernek, mint: *bachtijar* (betyár), *žan* (lélek), *dušman* (ellenség), *hezar* (1000), arab-persa *mal* (Vieh), melyek a törököknél is előfordulnak s a melyek a vogulok- és osztjákokhoz csak az újkorban jutottak középázsiai közvetítéssel. *Közvetlen* persa, helyesebben parszi kulturhatás csak a magyaroknál mutatható ki, a mint ezt könyvemben megbeszéltem (406—409. l) a nélkül, hogy H. úr meg tudta volna czáfolni. — Én tehát egész biztosággal állíthatom: ha ilyenek azon geographiai és históriai fényszikrák, melyek fényénél H. úr a magyaroknak ugorságát akarja megmutatni: akkor ugyanezek világa mellett édes-keveset, mondhatnám, semmit sem látunk!

VIII.

A szíves olvasóra, a ki polemiámban mindeddig követtem, bizonyára súlyos munkát róvtam, a mennyiben az ellenfél argumentumait egyenkint szemügyre kellett vennem. Most tehát már H. úr könyvének többi szakaszait összefoglaljuk és végül még néhány nyelvészeti megjegyzésére reflectálunk, hogy aztán az egész kérdés érdemére áttérve, kimondjuk újabb ítéletünket ezen ethnologiai vitakérdés fölött.

Mindenek előtt a *magyar* névnek — melyet Anonymus következetesen *moger*-nek ír — általam adott etymológiája ellen felhozott kifogását érintem. H. úr most az egyszer teljesen hitelt ad az ő szerinte különben megvetendő hazug compi-

latornak és azt állítja, hogy az egyedüli helyes leírás csak a *moger*, minthogy ez az alak alkalmas az ő *ma-ger* (föld gyermeke) compositumához. Nagyon érdekes az ő czáfolatának módja; mert a míg én arra fektetem a súlyt és azt bizonyítom, hogy a mai *gy* a krónikásoknál és a legrégibb okmányokban *g*-vel íratott, a mi azt bizonyítja, hogy az illető szó előbb *mogyer*, illetőleg *mogyor* volt; addig H. úr e körülményről semmit sem akar tudni, hanem egyedül csak a szónak vegyes hangúságával (a mély és magas hanggal) bajlódik, de a mit én már azért is hibásnak tartok, mert némelyek *moger-t*, mások pedig *mogor-t* írnak. Egyébiránt azt kérdezem: ha a magyarok a XII. és XIII. században — H. úr kedvéért — *moger-t* írtak és mondtak, honnan került elő a X. században élt Ibn-Dasza *mažar*-ja (olv. *madsar*), honnan az összes keleti írók *mažar*-ja, a mely az említettem *j*: *ž* hangváltozási törvénynél fogva eredetileg csak *majar* lehetett. Vagy talán ez a leírás és ez a kiejtés (*madsar*), melynek nyomai az egész keleten az Altai hegység keleti határáig feltalálhatók, épen csak H. úr bosszantására jött a világra? Természetesen recensensem az ilyen kicsinyes dolgok miatt nem aggódik; mert az ő hite szerint a keletiek, hogy úgy mondjam: a helyszínén levők egy keleti nép, a magyarok eredetének kérdéséhez nem értenek, hanem csak a »nyugot-európai latinul írók«, a kolostor falai közé szorult szerzetesek.

H. úr »felette hibás«nak mondja azt, hogy én a magyar *az*, *ez* névmást a kirgiz *os*, *is* névmással egyeztetem; mert az ő nézete szerint ezen *az*, *ez* eredetileg *ad*, *ed*-nek hangzott, a mint a mai *ot-t*, *it-t* alakokból »kétségtelenül« kitűnik. Én nem találok olyan nagyon kétségtelennek! Előbb szeretnék látni valamely régi magyar nyelvemléket, melyben ezen *ad*, *ed* tényleg megvan (mert kiokoskodni valamit: ez még nem igazság!); másodszor, szeretném tudni, hogy *az*-ból hogyan lesz *ot*, *ez*-ből hogyan lesz *it*. Az *oda*, *ide* alakokban én a török *osta*, *iste* alakokat gyanítom, s talán jogosabban, mint H. úr, a ki a magyar *ad*, *ed*-et — mely csak az ő phantasiájában van meg — a török *ol* (ő, az) névmással akarja egyeztetni (!?). Nem elégedve meg a turkologia terén szerzett ezen babérrel, gáncsolja recensensem a magyar *hoz*, *hez* (zu) és török *kaş*,

*kat*¹⁹)-ra vonatkozó egyeztetésemet... minthogy ezen utóbbi nem postpositio, hanem főnév. Nevezetes fölfedezés! Nagyon lekötelezne H. úr, ha lajstromot készítené azon török (és egyszerűs mind a magyar) postpositiókról, melyek eredetileg nem önálló szók voltak, vagy a melyeknek még ma sincs meg a főnévi jellemők. — A magyar *óta*, *öte* és a török *öte* egyeztetésére azt jegyzi meg H. úr, hogy a »magyarban csak némileg tájékozott ember tudja, hogy *óta* tulajdonképen *olta*, *ulta*«, mely »nyilván« a *volta* (ein Gewesensein) alakkal függ össze; — hogy *öte* csak »ritkán használt provincialismus«; — és hogy a török *öte* egészen más, t. i. azt jelenti: *túl*, *szemközt*. A ki fölveszi, hogy az *óta* eredetileg *olta*, annak azt is bizonyítani kell, hogy az *édes*, *csók*, *pelpa*, *szőlke*, *szólnok*, *szimolcza*, *Miskolcz* stb. helyesebbek, mint az *édes*, *csók*, *pipa*, *szőke*, *szónok*, *sza-mócza*, *Miskócz* (a szláv Miskovecz-ből, mint Rakovecz-ből Rákócz), a mi pedig nagyon bajos dolog volna; mert valamint az említett szókban a *volt* — *vót*, *holt* — *hót*, *nyolcz* — *nyócz*, *holt* — *bót* stb. analógiájának hatása a nyelvérzéssel egy szükségtelen *l*-t szúrattott be, hogy a vélt hangromlást helyreállítsa (minthogy a nyelvérzék az *édes*, *csók* stb. szókban is olyan pótló-nyújtást gyanít, mint a *vót*, *nyócz* stb. szókban): épen ezen analogia hatása teremté meg az *olta* alakot is. Hogy pedig az *öte* csak gyéren előforduló provincialismus volna, azt eddig nem tudtam; mert a mennyire tapasztalataim terjednek, az *öte* — a mely nagyon is természetes párja az *óta*-nak — Magyarországon sok vidékén használatos és én a nép által használt szónak mindig több becset tulajdonítok, mint annak, a mit a nyelvész maga csinál. A mi végül a török *öte* irányában tanúsított tudatlanságomat illeti, hogy t. i. így fordítottam: *óta*, *múlva*, pedig csak azt jelentené: *túl*, — biztosíthatom recensensemet, hogy minden tudatlanságom, illetéktelen voltom és hibásságom daczára, a török nyelvek 30 évi tanulmányozása után, ebben nem tévedtem. A stambuli dialectusban — melyet talán ismerek — *öte* főleg azt jelenti: *túl*, a *túl levő*, a keleti törökségben pedig *öt* — előtte el-, vagy átmenni és ebből *öte*, *ötej*, *óta*, *mulva* (tulajdonképen: elmenve, elhaladva, elmúlva) pl. biš kündin öte = 5 nap óta, szószerint: 5 naptól elhaladva, 5 napot elmúlva, tehát 5 nap óta. Külön-

ben az oszmán is mondja: öte geçe = a mult éjjel, öte-gün = tegnap előtt (az elmúlt nap).²⁰⁾ — A *beri* postpositiot sem hamisan hoztam fel, mint recensensem állítja, hanem nem eléggé magyaráztam meg, ...) mert hozzá kellett volna tennem, hogy a török *üç günden beri* = három nap óta, három nap után, a *beri*, az elmúlás, az elmúlt idő fogalmát (Vergangenheit) fejezi ki. — Épen ilyen naiv a magyar *val, vel*, török *bile, bele*, vogul *jot*-ra vonatkozó gáncsoskodása. H. úr azt tartja, hogy a vogul *jot* jelentése »együtt«, tehát nem tartozik ide, hanem inkább az osztják *pil-na*, melynek fordításával adós maradt; én pedig Ahlquist munkájának ...) szótárában olvasom, hogy *pil* = Gesellschaft, Gefolge, Freund, *piliñ* = mitseind; a miből azt következtetem, hogy *pil*-ben az »egyesülés« alapfogalma rejlik, de azt nem tapasztalom, hogy azt jelentené: *val—vel*.

Miután H. úr megmutatta, hogy »mennyre járatlan vagyok a magyar nyeltudományban« és a magyar nyelvben (tehát saját anyanyelvemet sem értem!) és »mi könnyűséggel« bánok a török nyelvekkel (nagyon természetes, hiszen ez a második anyanyelvem), »cultur-okoskodásaim« ellen fordul, melyeket ő, »akárhonnan veszem hozzájuk az anyagot«, nem nagy bizodalommal fogad. Nagyon természetesen! Ezen »cultur-okoskodások« a finn-ugor theoriának nagyon veszedelmes ellenségei, daczára, hogy eddig még töredékesen vannak meg, a míg könyvemnek jelentékenyen bővített harmadik kiadásában — melyen most dolgozom — még nagyobb hatással jelennek meg. Azon kérdésre, hogy honnan vettem hozzájuk az anyagot, recensensem maga is megfelelhet, ha emlékezik, — hogy már több évekket ezelőtt a mai és a régi török népek nyelvére és culturalis állapotára fordítottam teljes figyelmemet, s azt is tudhatná, hogy a törökség közt személyesen is szereztem tapasztalatokat, — ha ugyanezen idő alatt ő meg a *voqulok és osztjákok földén nem járt volna* (!). Így állván a dolog, talán némileg van jogom ahhoz, hogy Középázsia mai nomádjainak erkölcsi életéről azon ázsiai nomádok életére következtessenek, a kik a IX. században a Volga mellől a régi Pannóniába nyomultak, itt hazát alapítottak és a kiket magyaroknak neveztek. — Ezen cultur-momentumok értéke igen nagy szálla recensensem szemében s valóban nincs mulatsá-

gosabb dolog, mint azon zavart és hűledezést szemlélni, melyet ő mindannyiszor elárul, ha ezeknek tanúbizonyságát ignorálni vagy megczáfolni akarja. Még hat évvel ezelőtt H. úr is lapokat szentelt *Ethnographiájában* a cultur-momentumoknak, hogy ezekkel a magyaroknak finn-ugor eredetét bebizonyítsa; ezt tette még három évvel ezelőtt is a »Die Ungern oder Magyaren« című munkájában; — ma azonban már a primitiv cultura szavait kölcsönzött szóknak tartja, a melyek »csak külső viszontagságait tükrözik vissza a magyar nemzetnek, de nem tanúskodhatnak eredetéről, nem legelső ifjúságáról.« (V. U. M. 65. l.) Mily lényeges különbség! mikor ugor eredetet bizonyítanak, akkor a kulturszók nagy értékűek, »főfő jelentőségűek«, de teljesen hasznavehetetlenek, nem tanúbizonyságra valók, ha Vámbéry török-tatár eredetet akar bizonyítani velők! Ily fontos különbséget csak H. éles elméje tud fölfedezni. Qui bene distingvit, bene docet! De ezen distinctio daczára is recensensem ellent mond önmagának, a mennyiben kritikai munkája 42. lapján a cultur-momentumok fontosságát elismerve (bizonyára csak ugor részre!), ezt jegyzi meg: »a németül kiadott *Die Ungern oder Magyaren* című könyvemben a magyar, vogul, finn szók mellé a török kifejezéseket is rakám; s nekem úgy látszik, *Vámbéry legalaposabban megczáfolt volna engem, ha kimutatja, hogy az én felhozott szók nem a török nyelvből valók, vagy hogy nem azt jelentik, a mit általok jelentettem.*« Azonnal teljesítem legforróbb kívánságát. *Először* azt jegyzem meg, hogy H. úr leginkább olyan cultur-fogalmakat hozott fel, a melyeknek magyar nyelvbeli kifejezései épen csak a finn-ugor nyelvekben találunk analogonokra; melynek ellenében én sokkal nagyobb számú olyan cultur-szókat mutattam fel, a melyeknek analogonjai csak a török és nem a finn-ugor nyelvekben fordulnak elő. Ez esetben tehát H. úrnak török példái nem szolgálhatnak zsinórmértékül. — *Másodszor* a török példák olyan borzasztó tudatlanságot árulnak el a törökség terén, melyet nem lehet eléggé kárhoztatni. H. úr ugyanis azt az óriási hibát követte el, hogy az illető török példákat az oszmanliból, a török nyelvterületnek arab-persa hatás által kivetkőztetett részéből, vagyis egy olyan nyelvből választotta, mely nem egyéb, mint a török, arab és persának össze-

vissza keveredése által előállott keleti nyelv; — minek következtében egyrészt a magyarral nagyobb rokonságban álló keleti török nyelvet egészen figyelmen kívül hagyta, másrészt pedig török gyanánt idézett arab és persa szokat. A következő lajstrom feltűnteti, hogy a magyar culturszók valódi analogonjai nem a nyugoti, hanem a keleti törökségben találhatók, s hogy a H. úr példáinak egy része csakugyan »nem a török nyelvből valók.

<i>magyar :</i>	<i>oszmánli (H. úr szer.):</i>	<i>kel. török :</i>
fej (Kopf)	baş	paj (szojon)
kar	kor	kar
új	barmak	üle
velő (Mark)	lik (?)	bejin
hív (rufen)	čagır	kij-
hab	dalga	kum
ló	at	lau
vaj	jag	maj
nő	kaj	naj (Gefährte)
ész	akl*	es, is
tegesz	terkeš*	tegeš
lélek	žan*	—
tűz	ateš*	kız, küz
város	šehir*	—

A csillaggal jegyzett szók a törökben kölcsönzött szók, ugyanis a *terkeš*, *žan*, *ateš* és *šehir* persa, az *akl* pedig arab szók. Egyébiránt megfoghatatlan, hogy hogyan egyeztetheti H. úr a *város* szót a vogul *uos*-sal; hiszen tudnivaló, hogy e magyar szó: *vár* + *os*, amaz nem egyéb, mint a persa *bar* (arx), az *s* (os) pedig nomen possessoris képző (*vár-os* = quod arcem habet); míg a vogul *uos* már magában azt jelenti: város, s ezt talán csak nem akarja a magyar *-os* képzővel egyeztetni? — Azt hiszem tehát, bebizonyítottam ezzel, hogy a H. úr felhozta példák részint nem a török nyelvből valók, részint hibásan választottak és ennek következtében igényelhetem azt, hogy »*öt legalaposabban megczáfoltam*«, a mint erre felszólított. H. úr egész törökösködésének morálját tehát az a magyar közmondás fejezi ki legtalálóbban: »a ki nem tud arabsúl, az ne beszéljen arabsúl.«

IX.

Ezen in turcicis dicsőséges beköszöntő után áttér H. úr egy nagy tárgynak egyetlen pontjára, t. i. az én tanulmányomban 130 lapon tárgyalt közel 300 cultur-fogalom közül a valásra vonatkozó négy szóra. Hogy ennyi sok fontos szó közül éppen csak négy ragadta meg figyelmét, bizonyára az lehet az oka, hogy e »cultur-okoskodásokat *nem nagy bizodalommal* fogadja«, azaz: nem bízik magába, hogy lerontsa őket. Kifogásait az *Isten* szón kezdi. Azt állítja, hogy e szónak persa eredetét nálunk nem tagadták, de elfelejti szerencsétlenül, hogy ő maga már 20 évvel előbb a finn-ugor *is* (atya) és a török *teñ* (tengri, tangri = ég) szókból magyarázta ²¹⁾; Budenz pedig eredeti *Is-ken* (Väterchen) szót lát benne. Ma természetesen e szót H. úr persának tartja és az *إزد* *Izd, Ized*-et a finn *isänt* (atya) szóval hozza összeköttetésbe. — A magyar *teremt, törölt*, és a török *töre, töret, törül* (erschaffen, erzeugen hervorbringen) szók egyeztetésére azt jegyzi meg H. úr, hogy a vogul *taret* (er erzeugt) legalább oly közel áll a magyar szóhoz, — a mit éppen csak bizonyítani kellene. — Kedvencz thematicája ²²⁾, az *Ukkon-pohár* érintése alkalmával azt kérdezi tőlem: vajjon az *Okan* tisztelői szintén pohárból áldoztak-e, mint a finnek még ma is? s úgy véli, hogy az erkölcsi élet egyformasága érdekében ezt be kellett volna bizonyítanom, de nem tettem (V. U. M. 60. l.). Recensensem ismét szándékos hibába esik; mert én az erkölcsi élet ezen egyformaságát elég részletesen bebizonyítottam, a miről meggyőződhetik, ha az »áldozás«-ra vonatkozó fejtegetéseimet olvassa (379—382. l.). Szándékos ferdítés bélyegét látom H. úrnak a magyar *imád, rimád* magyarázatára vonatkozó megjegyzésén is. Könyvemnek illető helyén (378. l.) így nyilatkoztam: »én a magam részéről itt *csak hypothesis-szel* merek föllépni«; s ha mégis H. úr azt írja (V. U. M. 61. l.), hogy én *állítás*al léptem föl, ezzel igazságszeretetének nem valami fényes bizonyosságát adja; mert »állítani« és »hypothesist felállítani« ellentétes fogalmak és minden alap nélkül »állítani« csak H. úr szokása.

A részrehajlatlan kritika ezen virágja után következik H. úr bosszankodása azon állításomra, hogy az *átkozni* és *áldozni* fogalmak nem lehetnek egy tőszótagból képezve, nem jelenthetik ugyanazon alapfogalmat. Tudatlanságomnak szomorú baját azzal akarja orvosolni H. úr, hogy nem értettem meg a latin »auri sacra fames« phrasist, — hogy ismeretlen előttem a héber *barak* szónak »benedicere« és »execrari« jelentése, — s nem tudom, hogy »a mi az istennek áldozva volt, az ki volt véve az emberek használatából, azért nem vala szabad hozzányúlni; azért az *áldozott* egyszersmind *átkozott* is.« — Köszönöm a figyelmeztetést, de a mondott dolgokról már előbb is hallottam, csak hogy én az ural-altajiak és a sémiek meg az árják kosmogoniai, theogoniai és mythologiai észjárásában, felfogásában különbséget szoktam tenni, a mennyiben az egyes fajoknál vagy népeknél nemcsak physikai, hanem psychikai tulajdonságokat is föltételezek, és így nem gondoltam arra, hogy az ural-altaji népeknél, jelesen a török-tatárokuál, a rómaiak és héberek mythologiai speculatioit vegyem zsinór-mértékül. Nem azért éltem több évekig törökök közt, hogy képzelődjem és képtelenségeket írjak, mint H. úr, hanem hogy nyelveket, erkölcsi életüket és világnézetüket pontosan ismerni tanuljam, és tapasztalataim arra tanítottak, hogy az »átkozni« fogalmat a török nyelv így fejezi ki: »rosszat mondani, rágalmazni«, míg másrészt az »áldani, imádni és áldozni« egy közös alapfogalmat fejeznek ki. Hiszen ezt magok az illető szavak is bizonyítják, mint a török *ajtuk* (rossz beszéd, rágalom, átok), melynek analogonja a magyar *átok* szó és az altai *ajtkiła* = 3.10C.10BETŁ²³), azaz: rosszat beszélni, rágalmazni. V. ö. továbbá *jaman ajttir* = átkot, megátkozást vonni magára (szó szerint: rosszat mondatni magáról); *atkan.ış* = kiátkozott ember (az *atkamak* = névvel megbélyegezni, rossz nevet adni, igétől); végre új-persa *bed dua* = átok (szó szerint: rossz kívánság), mely példákból semmi nyoma sem tűnik ki annak, hogy az »átkozni« azonos volna az »áldani, áldozni, imádni« fogalmakkal. Hogy a magyar és finn-ugor szók közt a hasonlóságot hajánál fogva előhúzhassa, H. úrnak messze túl kellett járnia a kellő határon, a mi a törökben egészen szükségtelen. Hiába mondja recensensem, hogy az *áldomás, áldozat, áldás,*

átok és *imádság* szókat 1858-tól fogva már több ízben nagyarázta; mert a magyar tudomány érdekében nem lehet eléggé sajnálni, hogy ő már többször ilyen alaptalan teoriákat ismételt felállított, a nélkül, hogy valamely részről az illő kiigazítást megkapta volna, a minek oka — fájdalom — nagyon valószínűleg az, hogy munkái nagy részét egyáltalában nem olvasták vagy nem vették figyelembe. — De mindennek daczára H. úr gazdag anyagot hord fel az én mythologiai bizonyítékaim megsemmisítésére, t. i. a *Tarom*, *Eleve*, *vimád* és *Ukko* szókat, melyekben még mindig szembetűnő bizonyosságait látja az ő finn-ugor teoriájának. Hogy a vogul *Tarom* (isten) nem a török *tañrım*-ból lett, azt még nem bizonyította be recensensem; hogy az *eleve* jelentése nem »öreg isten«, hanem az, a mit ma is jelent (im voraus), már kimutatta Budenz úr; valamint a *vimád* szót illetőleg is az ugor-magyar nyelvkérdés e legfanatikusabb harczosának egészen más nézete van, mint H. úrnak. Végre, hogy az *ukkon-pohár*-ban (Urkunds-Becher) csak tréfás quid pro quo van — melyhez maga a vakmerő Budenz sem mer közeledni — azon ma már H. úron kívül senki sem kételkedik. Ez a négy katona, melylyel H. úr a magyar mythológiát az ugorságnak akarja meghódítani, csak olyan vitéz, hogy ha rájuk kiáltanak, halálra ijedve kereket oldanak!

X.

Azt hiszem, hogy az eddig mondottakban meglehetősen teljes képét adtam H. úr kritikai eljárásának. Csaknem minden ellenvetését a lehető legnagyobb figyelemre méltattam és az illető válaszokat úgy adtam, hogy a szenvedélyesség vagy a tudományos túlbuzgóságból eredő elfogultság vádjá aligha érhet. Csak a ki recensensemnek vad ferdítéseit, gyerekes hibáit s főleg az örökké gúnyos, sőt személyemet sértő írásmódját olvasta, csak az tudja és érti, hogy milyen nehéz feladat volt rám nézve, mérsékletet és közönyösséget tanúsítani. Hogy ellenfelem ez utóbbit nem tette, s hogy szenvedélyének fékét nagyon szabadra eresztette, ezt első sorban kritikája abszolút rendszertelenségének, a zavaros argumentumoknak és

a vastag tévedéseknek tulajdonítom; mert különben valóságos rejtély az, hogy egy, évtizedeken keresztül tevékeny író olyan motivumok vezérelhettek, a minőkkel H. úr nézetem ellen harczolt. Azután azon súlyos csapásnak is, melyet tanulmányom mért egész váratlanul H. úr theoriájára, mindenesetre hatása volt, hogy elvette recensensemtől a kritikában föltétlenül szükséges nyugodtságot és hidegvérüséget. E tekintetben szívesen magamra vállalom a bűnösség vádját, de azt kérdzem: én valóban olyan bűnös cselekedetet követtem el könyvemmel és talán ellenfelem tanulmányainak eredménye valóban oly sziklaszilárdságú, oly kétségtelen és minden hibától ment, hogy az ő felállította alaptétel megtámadását érdemes valódi bűnténynek bélyegezni? Hogy ellenfelemnek tanai mind eddig nem valának megtámadva — mert a passivitas és a haszontalan szószaporítás nem kritika — az még koránsem bizonyosága ezek helyességének; és ha H. úr minden elfogultság nélkül tekinti a vitatott kérdés lényegét, bajosan tagadhatja, hogy azon sűrű homályra vonatkozólag, melybe minden nép történetének kezdete burkolva van, az ellentétes nézetek kifejezése nemcsak megengedhető, hanem olyan, a mit maga a cél is követel.

Már évtizedek óta fáradozik H. úr a magyarok finn-ugor eredetének bebizonyításán és bosszankodik, hogy a *Nemzet* hirlap tavalyi 82-ik számában ez a megjegyzés jelent meg: »tudományuk (t. i. a finn-ugor theoria védőie) nem bír átmenni vérünkbe s a magyarság csak kételylyel és kedvetlenül fogadja, a mit ők bizonyosnak állítanak.« Egészen helyes; és ha így áll is a dolog, vajjon ezen megjegyzés írója és vele együtt az egész nemzet olyan nagy tévedésben vannak-e, ha H. úr munkáit csak kételylyel és kedvetlenül fogadják? Erre én határozott »nem«-mel felelek. Mindenek előtt azon alapelv, melyre H. úr a maga argumentumait alapítja, a logika és tudomány szempontjából teljességgel nem igaz, sőt képtelenség. A ki olyan tételt állít fel, hogy »a nemzet azzá lesz nyelve által s mindaddig ugyanaz marad, a míg nyelve megmarad« — az minden ethnologiai nyomozásnak örökre útját vágta. A bulgárok: szlávok, mert ma szlávul beszélnek; a longobárdok: olaszok, mert ma olaszul beszélnek; a frankok: románok, mert

ma francziául beszélnek; — tehát H. úr szerint sem a bulgárok ural-altajiságáról, sem a longobárdok és frankok germán voltáról nem lehet szó. A mik előbb valának, az nem számít semmit; nemzeti előállásuk az új nyelvnek fölvételével kezdődik és minden arra irányzott kísérlet, hogy eredetök történetébe mélyebben behatoljunk, eo ipso lehetetlenség. Ezt nevezi aztán H. úr ethnológiának és ilyen principiummal akarja a magyar nép történetének kezdetét kutatni. — Azt kérдем tehát, hogy lehet-e szomorú tévedést és megátalkodottságot tulajdonítani a magyar intelligentiának, ha H. úr tanait mind-
 eddig kételylyel és kedvetlenül fogadta?

De menjünk tovább.

Azon ál-következtetéssel, hogy a rokonságnak egyedüli kriteriuma a nyelv, H. úr már 30 évvel előbb be akarta bizonyítani a magyaroknak ugor voltát, de a nélkül, hogy a magyar nyelvnek specialis vagy kizárólagos ugor jellemét kimutatta volna, mert e bizonyítgatáson ő és párthivei az utóbbi három évtized óta szüntelenül munkálkodnak s a nagy mű még ma sincs befejezve. E téves felfogásnak legközvetlenebb eredménye tehát az volt, hogy a mint H. úr időközönként észre-észre vette tévedéseit, a szerint mindig módosítani vagy átalakítani kellett nézeteit. Miután 20 évvel ezelőtt a török nyelv hatását a magyarra részint a kabarok beolvadásának, részint a legújabb oszmán befolyásnak tulajdonította²⁴⁾, *Magyarország Ethnographiájában* már részletesebben beszél a török kultúrának az ugor területről délfelé nyomult magyarokra történt hatásáról; de mélyebben nem merül e combinatiókba, mert a khazarok ő előtte még mindig ugorok és törökök vegyületéből alakult nép és a besenyőkben meg épen tősgyökeres ugorokat lát. E közben elmúlt öt év és H. úr ezen idő alatt alaposan meggyőződött a besenyők és kúnok török voltáról és e meggyőződése alapján most már azt állítja, hogy a törökség hatása a magyarokra két különböző korban történt, ugyanis az egyik a besenyőknek Magyarországba vándorlásakor, a másik, a régibb pedig a magyaroknak déli Oroszországban tartózkodásakor pannóniai letelepedésük előtt. (V. U. M. 4. l.) Ez a legeslegújabb álláspontja H. úrnak (s ha isten élteni, ki tudja, még mennyi lesz?!) és a mint ebből látható, ő a besenyőket

vagy úzokat --- mert ezek voltak török szomszédjai a magyaroknak, pannóniai letelepedésük előtt — tartja azon török népek, melytől a magyarok nyelvöknek török elemeit kölcsönözték. Ez a hypothesis ugyanazon könnyűséggel állítottatott fel, mely recensensem argumentumait jellemzi; de ez a kártyavár azonnal leomlik, ha a magyarban levő török elemeket jobban szemügyre vesszük, mint egy dilettans teheti; mert ezen elemek dialektikus jelleme kétségbevonhatatlanul azt bizonyítja, hogy a török nyelvterületnek legkeletibb ágához tartoznak, tehát a besenyőktől vagy úzoktól — melyeknek nyelve a nyugoti törökséghez csatlakozik — épenséggel nem vehettük.

Ennek igazolására csak néhány példát említek föl a magyarban levő török elemek közül, melyek csakis a törökségnek keleti határán, pl. az ujjur, kirgiz, altai, szagaj, kojbal-karagasz, szojon stb. dialectusokban fordulnak elő.

<i>magy. :</i>	<i>ujgur :</i>	<i>magy. :</i>	<i>kirgiz :</i>
bor	bor	ködmen	ketpen
érdem	ertem	özön	özön
vezet	bözüt	folyni	bula, boja
ok	ok (Sinn, Vernunft)	bűn, bín	min
üdő	üd	bögöly	bügölök
		tag	taka
<i>magy. :</i>	<i>altai :</i>	<i>magy. :</i>	<i>szagaj :</i>
maga	maka	út	út (Weg)
átok	atík	örül-ni	űrün
ész	es	gyűj-t	tyij
il-lanni	jel (sietni, fut)	gyűlni	tyil
nagy	naj		<i>kojb.-kar. :</i>
pota (Knoten)	puda	ürge	ürke, örge,
sík	čige	a kandakovi dial.	ürge
szörnyű	süreen		
szín	sin		<i>szojón :</i>
újj	űj (íz, ízület)	gyöngy	tyingyi
tőzeg	tezeg	fej	paj (Kopf)

Továbbá ugyan honnan kerültek mongol szók a magyar nyelvbe; mert a magy. *kölcsön* és mong. *khölösön*, magy. *néz-ni* és mong. *nidü*, magy. *ülde-ni*, *üldözni* s mong. *ülde-*, magy. *íge* mong. *üge* (szó), magy. *dalol*, *dana* és mong. *dula-*, *dun*, magy. *köd* és mong. *köd-üny* stb. közötti rokonság semmi esetre nem véletlen hasonlóság.

A keleti törökségnek ezen és még sokkal számosabb momentumai sehogysen juthatott a magyarok nyelvébe a nyugoti törökökhöz tartozó besenyők közvetítésével. E momentumok mindenesetre föltételezik a magyaroknak közvetlen és sokáig tartó érintkezését, vagy inkább együttlételét az említett népekkel; és ezen nyelvi bizonyságok, meg más körülmények alapján bizvást lehet állítani, hogy a magyarok eredeti ős hazája, semmi esetre nem ott keresendő, a hova H. úr merészen helyezi, t. i. »az ugor terület déli részén« (az 56° és 67° fokok közt) s nem is ott, a hova tanulmányomban a relative régi hazát helyeztem; mert a Volga és Ural folyók között elterülő földet ugyan jó hosszú idő óta lakott tartózkodási helynek, de semmi esetre nem az őshazának tarthatjuk. A magyarok ezen őshazáját bizonyára az Altai hegység északnyugati felén, az Ob és Jeniszei felső folyásánál kell keresnünk, hol ma a szagajok, kojbalok, kacsinczek, kizilczek s más törzsek laknak. Ezen népek leginkább a törököknek osztjásokkal s esetleg más ugor és szamojéd néptörödékeknek vegyületéből állottak elő; mert az Altaiban korábban ugorok laktak, kiket a törökök elűztek és ezen, a történelem előtti idők homályos szakában folytatott kölcsönös harczok teremtték meg azon tarkán összevegyült ethnikai törödékeket, melyeket az északi és keleti Altainak mai lakosaiul ismerünk s a melyeknek tulajdonképeni eredetök örökké ethnologiai rejtély fog maradni. Ilyen ethnologiai rejtély a magyarok eredetének története is, melyben én a gyökeret töröknek, H. úr pedig ugornak tartja; s ez a kérdés minden tekintetben érdemes a beható kutatásra, mivel ma még nincsen végleg eldöntve. Ha tehát ellenfelem az én hypothesisem ellenében dogmaticus tannal lépett föl, már azért is nagyon hibázott; mert azon erős ethnikai amalgamisatiot illetőleg, a mit a magyar nyelv elárul, még korán sincs eloszlatva minden kétség. Első sorban itt azon helynek legalább megközelítő geographiai meghatározásáról lehet szó, a hol ez az amalgamisáló processus végbement; s hogy ez a hely nem az Uralnál, hanem csak keleti törökök, ugorok és mongolok lakta területnek határán található fel, azt a keleti török és mongol nyelvelemek főntebb idézett példái legfényesebben bizonyítják. E mellett szól végre azon körülmény, hogy

az Abakan folyónak egyik ága még ma is *Madsar* nevet visel és hogy — a mint állítják — ugyane vidéken egy »Madsar« nevű hegy is létezik.

Ázsia belsejében előforduló geographiai neveket sem újkori találmánynak, sem tiszta véletlenségnek nem tarthatunk; s a meddig H. úr még nem fejtí, hogy e *Madsar* folyónév mi úton jutott belső Ázsiának e távoli részébe és a számos keleti török és mongol szó hogyan került a magyarok nyelvébe (ha ezek a Szoszva és Tavda mellékén termettek): én mindaddig, e földrajzi és nyelvészeti momentumok fontosságához ragaszkodva, a magyar nép bölcsőjének ezt a helyet, t. i. az ural-altai néptörzs három főágának érintkezési pontját tekintem.

XI.

Recensensem előtt természetesen a csaknem ezer éves »*madsar*« szónak semmi jelentősége nincs, nála csak az *ugr.*, *ugor*, *unger* az irányadó, a mely szó pedig a magyaroknál teljesen ismeretlen volt s az ma is, de a mely nemmagyar eredete daczára is, H. úr nézete szerint, a magyarok ugor voltát bizonyítja. Mindenesetre sajátságos logika az, a mely szerint a népeket nem az a név illeti jogosan, melyet magok adnak magoknak, hanem az, melyet szomszédaik ruháznak rájuk. H. úr szerint nincsen *deutsch*, *italiano*, *iráni*, *pastu* stb., hanem csak *német*, *olasz*, *persa*, *afghán nép*, mert mi ez utóbbi neveket adtuk nekik s azzal nem kell törődnünk, hogy minek nevezik magokat. A *magyar* vagy *madsar* név épen semmi, vagy legjobb esetben csak másodlagos jelentőségű és ezen ethnikai qualificationál csak az *ugr.*, *ugor*, *unger* nevezet jöhet tekintetbe. Ha H. úr ezen *ugr.*, *ugor*, *ugur* szónak tulajdonképeni eredetével foglalkozott, tudja-e, hogy ennek mai alkalmazása a csúd eredetű népekre csak képzeleten, csak vad és nevetséges hibán alapul s hogy tulajdonképen a leghatalmasabb fegyvert szolgáltatja argumentumai ellen? Úgy vélem, hogy nem tudja és nem is szereti tudni, tehát e szó eredetéről és elterjedéséről kissé tüzetesebben kell beszélnünk.

Nálunk nyugaton az *ugor*, *ugr* ethnikai elnevezés már jó régóta ismeretes; így a Jordanisnál levő *hun-ugur* össze-

tételben, valamint Theophylactus »Ogor« szavában világos bizonyossága van annak, hogy a byzantiaknak egy ilyen nevű nép létezéséről volt homályos sejtelmök. Azt mondom: sejtelmök, mert Porphyrogenitusnál és kortársainál e név nem fordul elő, valamint József khazar király sem szól *ugorokról*, mint H. úr tévesen hiszi, mert ennek levelében *Ujur*, *Oguz* van, nem pedig *Ugr*, s az a körülmény, hogy *Ujur*, helyesebben *Ujgur* a törökök ősenek állittatik, egész világosan utal a nagy tekintélynek örvendő *ujgurokra*. Ugyanezt mondhatni az oroszokról is, kiknél az *Ugria*, *Jugria*, *ugor*, *jugrics* stb. szók a novgorodi kereskedőknek az Ural keleti részével való közlekedése útján, már a XI. században ismeretesek voltak, de a kik ezen ethno- és geographiai nevek alatt egy bizonytalan, soha pontosan meg nem határozott területet és több, előtök ismeretlen népet értettek. Az a kérdés tehát, hogy kik voltak az *ugorok*, a tudósokban annál nagyobb kíváncsiságot ébresztett föl, mert az Ural hegység keleti részén egyetlen nép sem nevezte így magát s mert *Jugriának* földrajzi fekvéséről sem értesültek soha. A múlt században Müller, Fischer, Georgi és mások e kérdés megoldásával foglalkoztak, de nem tudtak pozitív eredményhez jutni; míg *Lehrberg* és *Klaproth* e század első tizedében valamit ugyan lendítettek az ügyön, de egészben véve tévúton haladtak. *Lehrberg*²⁵⁾, a ki a régi *Jugriát* az *Ob* partjaira helyezi, e hypothesisét *Abulghazi* adataira is akarja alapítani, a mennyiben az orosz évkönyvek szerint az *Ob* mellett tanyázó *tarka hordát* (тара ордa) az *Abulghazi* szerint az *Ikar* vagy *Ikran* melletti *Alakčîn* várossal egyeztetni s ez utóbbi szót »tarka«-val (»die Scheckige«) fordítja. Először is *Abulghazinál* nem *Alaksin*, hanem الانچين *Alakčîn*²⁶⁾ fordul elő s ennek jelentése nem »tarka«, hanem »rabló«; másodszor *Abulghazi* egy árva szót sem szól az *Alakčîn* név és *tarka* ló közötti összefüggésről s így *Lehrberg* a saját forrása által félrevezettetett; de még nagyobb hibát követett el az által, hogy az *Ob* nevét *bukharai* szónak tartotta és a phantasticus *Ikar*-ral azonosította. — *Klaproth* már messzebb ment combinációiban. Az *ujgurokról* szóló munkájában inti a tudósokat, hogy e nép nevét össze ne tévezzék az északon lakó *ogurok*- vagy *ugorokéval*; mert ez két egészen

különböző nép, a mennyiben az *ogr* valószínűleg az osztják *ogor* — *ugor* = magas, szóból származott, és így *Oguria* azt jelentené: felföld (Hochland), míg az ujugrok országa délen, a Thien-Shan hegység fölött fekszik. E két név elválasztására egyéb bizonyítékokat nem hoz fel Klapróth és sajátságos, hogy ezen intése mind e mai napig visszatartóztatta a tudósokat a dolog mibenlétének helyes megismerésétől.

Én azonban Castrénnal egyetértve ²⁷⁾, Klapróth komoly intése daczára is, azt hiszem, hogy e két név azonos. Ugyanis az *Ogor*, *Ugr* vagy *Jugr* nem egyéb, mint az eredeti *ujgur*-nak, vagyis azon török nép és török állam nevének elrontása, mely a Góbi sivatagtól kezdve az Ob és Jenissei felső folyásáig terjedett már a keresztyén időszámítás első századában s a mely ország állami rendje, kereskedelmi összeköttetése és culturájának magas foka miatt a khinaiaknál nagy tekintélyben állott és a melynek híre — mint azon korbeli keresztyén hittérítői működésekből kitűnik — messze nyugatra is, t. i. egészen a byzantiakig eljutott. Hogy az ujugrok hatalma észak felé mennyire terjedett, — hogy vajjon a vogulok és osztjákok hódoltjaik voltak-e, erre vonatkozólag nincsenek biztos adataink, s csak erős valószínűség szól a mellett, hogy az említett népek nem vonhatták ki magokat az ujugr hatalom befolyása alól. De annál bizonyosabb, hogy a nyugatiak előtt az »*ujgur*« név, mint a társadalmi rendnek és a távol keleten az egyetlen hatalmas államnak fogalma, körülbelől olyan értelmű volt, mint a »*Rum*« név a keleti népeknél, a mely eredetileg a hatalmas római birodalomra, azután Byzanczra vonatkozott, ma pedig kétezer év után még mindig általában *nyugatot* és nyugati népet jelent. Valamint a mai tősgyökeres keleti a *rum* szót európai Törökország összes népeinek gyűjtő nevéül használja, épen úgy használták a középkorban az *ugr*, *ugor* vagy *jugor* nevet, a nélkül, hogy e nevezetben az ethnikai részletezésre, az ezen névben foglalt török-tatár és finn népségekre különös súlyt fektettek volna, a mint ez azon korbeli ethnologiai ismeretek mellett nem is lehetett másképen. Ilyen értelemben kell fel-fognunk Theophylactus *Ogor*-ját és az oroszok *ugri*, *jugri*-ját; míg azon combinatiók, melyek az oroszoknál szigorúan meghatározott finn-ugor ethnikai részletezést tételeznek föl a

törökök és vogulok, osztjákok közt, már azért is egészen helytelenek, mert ez utóbbi népek az *ugr* nevet nem adták magoknak, sőt ezt egyáltalában nem ismerték.

Ha tehát az *Ugr*, *Ugor* név, eredete szerint csak *török* nyelvű népet illet és csak törökökre vonatkozhatik, annál megfoghatatlanabb, hogy a tudósok, a mi fölvételünk mellett szóló adatokat figyelmen kívül hagyva, hogyan követhették Klapróth hibás nézetét. Mindenek előtt Rubruquisra utalunk, a ki szintén szól a *jugurok országáról* s azt mondja, hogy e jugurok nyelvében van a *török* és kín nyelv forrása és gyökere; a mi egészen helyes, ha tekintetbe vesszük az ujjur nyelvnek nagyobb forma-tisztaságát és régibb szókincsét. Továbbá utalunk azon körülményre, hogy a középkori olaszok Krímnek s általában a kipesaki khánságnak *török* nyelvét »*lingua ugarasca*«-nak nevezték s mégis mindekkoráig senkinek sem jutott eszébe, hogy ezen adatok alapján Krímbe vagy Kaffában ugorokat keressen. Az *ugor* nevezet tehát a szónak tulajdonképeni értelmében *törököt* jelent és semmi sem szól jobban a magyaroknak *török* eredete mellett, mint az a körülmény, hogy az oroszok és byzantiak az ugor nevet adták nekik, a mely névnek csak germán-orosz tudósok fölhevült phantasiája adta a mai ethnicaí jelentést, de a mely név a régi oroszoknál époly kevésé vonatkozhatott specialiter a Szoszva és Tavda melléki vadászok- és halászokra, a mint szintén Oroszországból került »*tatár*« név alatt nem érthetjük a mongolokat, a mint ez a középkorban egész Európában s nálunk még az újkorban is történt.

Látható tehát, hogy mennyire téves és mily furfangos természetű azon fő argumentum, a melyre H. úr a maga deductióit alapítja. És ez az eljárás jellemzi kutatásait a magyarok eredete kérdésének más részeiben is. Mindig csak a phantasticus Ugriából délre nyomuló halász- és vadász-nép lebeg szeme előtt, a kiknek valamely *török* néppel való szomszédságát elismeri ugyan, de nem magyarázza meg, hogyan történt, hogy e *török* szomszédság a magyarok nyelvére, erkölceire, világnézetére és históriai jelentőségére olyan mélyre ható befolyást gyakorolt. H. úr ragaszkodik Porphyrogenitus azon tudósításához, hogy a magyarok Lebedián s Etelkuzun keresz-

túl vándoroltak, ámde ugyancsak ezen írónak azon állítását, hogy egy részök Persia felé telepedett meg, nem méltatja figyelmére, és így a régi magyaroknak a Szaszanidák birodalmához való viszonyát teljesen félre érti és nagyon fontos momentumokat egészen figyelmen kívül hagy, a milyen pl. a részint kaukazusi népek, mint osszéték, avarok közvetítése, részint az irániakkal való közvetlen érintkezés által a magyar nyelvbe jutott persa szókincs. H. úr még másféle, a magyarok nyelvében és régi erkölcsi életében felcsillámló fényszikrákat sem akart észrevenni és a kizárólag finn-ugor rokonság iránti vak buzgalmában, a magyarok őstörténetéről egyoldalú, hiányos, elhibázott, tehát egészen hamis képet festett. Ilyen körülmények közt tehát a nemzete eredete iránt érdeklődő kutatótól nemcsak hogy nem volt bűn, hanem ellenkezőleg, mintegy parancsolólag föllépő kötelesség volt, hogy a kérdést újra fölvesse, más oldalról is megvitassa és a megoldás céljából olyan tapasztalatokat és tudományos tényeket használjon, melyeket elődei nem vettek s nem is vehettek kellőleg figyelembe. H. úr már túlságosan jó íjjász, messze túl lőtt a célon; az én föllépésem egészen kihozta a rendes kerékvágásból, mert a könyvemről írott kritikájában csak legmagasabb fokú pathosát öntötte ki, mint egy cothurnusban járó tragicus, a helyett, hogy adataimnak, érveimnek tarthatatlanságát bizonyította volna be. Hogy miért nem inkább ezt tette, nem tudom határozottan, csak sejtem. Azt azonban határozottan tudom, hogy az ethnológiában nem szabad oly könnyedén dogmákkal föllépni s e szabály alól csak egyedül H. úr képezhet kivételt; mert nulla regula sine exceptione.

.

Jegyzetek.

¹⁾ Hunfalvy úr mindig ethnographiát ír ethnologia helyett, tehát a magyarok eredetéről írt munkájában már az első szó is ipso facto hibás. E hiba elötte annál inkább feltűnő, mert kritikai munkájában (23. l.) ezt olvashatom: »ha tehát az ethnologia a nemzetek előállítását, alakulását tárgyalja, az ethnographia pedig az előállott nemzeteket leírja...« a miből látszik, hogy H. úr e két technicus terminus közötti különbséget elismeri. Miért van hát ez az ellentmondás?

²⁾ V. U. M. rövidítés ebből, hogy Vámbéry's *Ursprung der Magyaren*, a mely a Hunfalvy úr kritikájának czíme.

³⁾ V. ö. erre vonatkozólag a Kudaťku Bilik 8. lapját, hol a szártokról mint önálló népről tétetik említés.

⁴⁾ *Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker*, 73. l.

⁵⁾ *Die Völker des südlichen Russland*, 90 – 95. l.

⁶⁾ *Tableaux historique de l'Asie*, 246. l.

⁷⁾ *Magyarország Ethnographiája*, 121. l.

⁸⁾ *Magyarország Ethnographiája* ... l.

⁹⁾ A mint Baján-ból a szláv *pan, bân*, épen úgy lett *Karl*-ból (Nagy Károly) a szláv *kral* (király), vagy *Caesar*-ból *Kaiser, császár*.

¹⁰⁾ V. ö. e kirgiz szólásmódot: *at lau amanba* = hátas és igás lovad egészséges-e? mely a rendes köszönés után szokásos kérdés gyanánt használtatik. E lau-ból van képezve a középázsiai *lauči* (előlovas, kocsis) szó, mint a řag. *jam*-ból (= futár számára való ló) a *jam*? = futár. Ma az *at* általában lovat, de különöbben hátas lovat jelent; de ha ezt az *at*-gír, *aj-gír* (csüdör, szörny) szóval összehasonlítjuk és még megemlítjük, hogy *luj*, *lui* a régi törökben szörnyeteget jelent: akkor a *lau* – *luj* – *lui* szónak török eredete kétségen kívül bizonyos.

¹¹⁾ V. ö. *Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes*, 189. l., továbbá a *kolum* (egy éves csüdör-csikó), *urgač*? (egy éves kancza-csikó), *tať* (két éves csikó), *gonan* (három éves), *donan* (négy éves) stb. elnevezéseket.

¹²⁾ V. ö. erre nézve *Középázsiai Utazásom* 290. l.; továbbá a kirgizek aesthetikai nézetét, hogy a ló minden teremtetett lény koronája, s végre e két török közmondást: A férfi szívében egy felkantározott tüzes ló él (t. i. ez a mit legjobban szeret) és: Míg a csikóból ló lesz, addig gazdájából kutya lesz (t. i. oly sok gondozást, fáradságot s költséget pazarol rá).

¹³⁾ A szövegben így van: *بکر روم* Balır̄ rum = a rómaiak, azaz: byzantiaiak tengere.

¹⁴⁾ Könyvemben »finn-ugorok«-at írtam, de természetesen mindig az ugorokat értettem e kifejezés alatt, nem pedig finneket — mint H. úr szememre veti —, a kikről nagyon jól tudom, hogy az ugoroktól különböznek. — Minthogy éppen ethnographiai osztályozásról van szó, kíváncsi vagyok tudni, honnét vette H. úr azt a tudományát, hogy a tungúzok a mongolokhoz tartoznak (a mint ezt kritikája 34. l. olvasom)? A mennyire én tudom, a tungúzok a mongoloktól külön állók, az ural-altai népek öt főágában.

¹⁵⁾ Ezen példák közt ezt is találjuk: »*kengy* (*csizma*) *kenk*«. Vagyis van egy *kengy* magyar szó s azt jelenti: csizma. De ez a szó nem a magyar nemzet mostani s nem is régibb nyelvében van és volt meg, hanem csak H. úr privát szótárában, melyet önmaga készít. Ezt a *kengy* szót is a *kengyel*-ből vágta el, ráfogván, hogy az *-el* végzet = *al*, *alj*, a *kengy* pedig: csizma s így az egész *kengy-el* = csizma-alj!

¹⁶⁾ Épen ilyen hangtani viszony van a keleti török és kirgiz közt is, a mennyiben ez utóbbi *š* szókezdővel él ott, hol az első *č*-t használ, pl. a fölemlített *čatır*, *čaruk*, *čerik* a kirgizben *šatır*, *šarık*, *šerik* stb.

¹⁷⁾ Hogy az *Ikar* vagy *Ikan*-ból hogyan lett *Ob*, annak megmagyarázásával Lehrerberg, Hunfalvy oraculum, adós maradt.

¹⁸⁾ *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboulghazi Bahadur Khan, publié, traduite et annotée par le Baron Desmaison. Tome II. Traduction. St.-Petersbourg. 1878. 43. l. jegyz.*

¹⁹⁾ Az említettem *kaš*, *kat* alak a kirgizben *kas*, kojbalban *kaz*, sagajban *kaz* és *kez*, melyek már közelebb állanak a magyar *hoz*, *hez* alakhoz.

²⁰⁾ A német fordításban *seit* helyett hibásan *vergangen* van.

²¹⁾ Így látszik, hogy e genialis gondolatától maga H. úr is megijedt, mert Ethnographiájában (265. l.) nem igen ajánlja.

²²⁾ Kedvencz themát mondok, mert H. úr ezen *Ukko*-ban a magyar és finn közös mythológiának egy élő bizonyosságát akarja fölfedezni. De habent sua fata libelli! Szerencsétlenségére H. úrnak, be van bizonyítva, hogy az *Ukko-pohár* nem egyéb, mint a német *Urkunde-Becher*-nek a nép nyelvében létrejött elferdítése, — a mi mindencsetre szörnyű megsemmisítése az egész mythologiai illúsióknak!

²³⁾ *Grammatika Altaiskajo Jazika*, 142. l.

²⁴⁾ *Reguly Antal hagyományai*, 298. l.

²⁵⁾ *Untersuchung zur Erläuterung der ältern Geschichte Russlands. St.-Petersburg, 1816. 40. l.*

²⁶⁾ Lásd Abulghazi művét Desmaison kiadásában, 44. lapon.

²⁷⁾ *Ethnologische Vorlesung*, 97. és 103—106. l.

Melléklet öt khálymik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. Szám. A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudományaknak mívelése hazánkban. Székfoglaló Bartal Antal l. tagtól 1874. 182. l. 40 kr. — IV. Szám. A határozott és határozatlan mondatról. Barna Ferdinand l. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. Szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről. tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. Dr. Goldziher Ignácztól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. Szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről. Hunfalvy Pál r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartottgyűléséről. Budenz József r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. Szám. Az új szókról. Fogarasi János r. tagtól 15 kr. — VIII. Szám. Az új magyar orthologia. Toldy Ferencz r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. Szám. Az ik-es igékről. Barna Ferdinand l. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. Szám. A nyelvújításról. Szarvas Gábor l. tagtól. 1875. 25 lap. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. Szám. Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. Barna Ferdinand l. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. Szám. A neo- és palaeologia ügyében. Brassai Sámuel r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. Szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. Barna Ferdinand lev. tagtól. 1875. 48. l. 30 kr. — IV. Szám. Brassai és a nyelvújítás. Ballagi Mór r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. Szám. Emlékezés. Kriza János l. t. felett Szász Károly l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. Szám. Művészet és nemzetiség. Bartalus István l. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. — VII. Szám. Aeschylus. Télihy Iván lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. Szám. A mutató névmás hibás használata. Barna Ferdinand l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. Szám. Nyelvtörténelmi tanulások a nyelvújításra nézve. Imre Sándor l. tagtól 1876. 97. l. 60 kr. — X. Sz. Bérczy Károly emlékezete. Arany László l. tagtól 10 kr.

Hatodik kötet. 1876.

I. Szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. Mayr Auréltól l. 10 kr. — II. Szám. A mandsuk szertartások könyve. Bálint Gábertől l. 10 kr. — III. Szám. A rómaiak satirájáról és satirairóikról. Dr. Barna Ignácztól l. tagtól 20 kr. — IV. Szám. A spanyolország arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokkal. Goldziher Ignácztól l. tagtól. 50 kr. — V. Emlékezés. Jakab István l. t. fölött. Szász Károly r. tagtól 10 kr. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. Szilágyi István l. tagtól. II. Vaszary Kolozstól. III. Révész Imre l. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékezés. Mátray Gábor l. t. felett. Bartalus István l. tagtól. 10 kr. — VIII. A mordvaiak történelmi viszonyosságai. Barna Ferdinand l. tagtól. 20 kr. IX. Eranos. Télihy Iván lev. tagtól. 20 kr. — X. Az ik-es igékről. Joannovics György l. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. Barna Ferdinand l. tagtól 50 kr. — II. Podhorszky Lajos, magyar-sínai nyelvhasznítása. Budenz József r. tagtól 10 kr. III. Lessing (székfoglaló). Zichy Antal lev. tagtól. 20 kr. — IV. Kapcsolata Magyar és szuomi irodalom között Barna Ferdinand, lev. tagtól. 10 kr. — V. Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. Barna Ferdinand l. tagtól. 30 kr. VI. Rankavis Kleon új-görög drámája. Télihy Iván lev. tagtól. Ára 30 kr. — VII. A nevek uk és ük személyragairól. Imre Sándor l. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékezés. Székács József t. tag fölött. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IX. A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek. Vámbéry Ármin r. tagtól. 10 kr. — X. Bátor László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. (Székfoglaló.) Volf György l. tagtól. 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. Dr. Ábel Jenőttől. 60 kr. — II. A mordvaiak pogány Istenei s ünnepi szertartásai. Barna Ferdinand l. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp utazásomból. Dr. Genetz Arvidtől. 20 kr. — IV. Tanulmány a japáni művészetről. Gróf Zichy Ágosttól. 1 frt. — V. Emlékezés. Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmándon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta Szász Károly r. t. 10 kr. — VI. Ukonphár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — VII. Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben. Mayer Auréltól. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Dr. Ábel Jenőttől. 80 kr. — IX. Újperzsa nyelvjárások. Dr. Pozder Károlytól. 50 kr. — X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló Imre Sándor r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. Budentz J. r. tagtól 10 kr. — II. A Boro-Budur Jáva szigetén. Dr. gróf Zichy Ágost l. tagtól 40 kr. — III. Nyelvünk újabb fejlődése. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IV. A hunnok és avarok nemzetisége. Vámbéry Ármín r. tagtól 30 kr. — V. A Kün- vagy Petrarkacodex és a kúnok. Hunfalvy Pál r. tagtól. 30 kr. — VI. Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag fölött. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VII. Ős vallásunk főistenei. Barna Ferdinand l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer aesthetikája. Dr. Ruzsicska Kálmántól. 10 kr. — IX. Ős vallásunk kisebb istni lényei és áldozat szertartásai. Barna F. l. tagtól. 30 kr. — X. Lessing mint philologus. Dr. Kont Ignácztól 30 kr. — XI. Magyar egyházi népénekek a XVIII. századból. Székfoglaló. Bogisich Mihály l. tagtól 50 kr. — XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. Simonyi Zsigmond l. tagtól 20 kr.

Tizedik kötet.

I. A jelentéstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló.) Simonyi Zsigmond l. tagtól. 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar hűnmonda. (Székfoglaló.) Heinrich Gusztáv l. tagtól. 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és a szömi irodalmi társaság. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — IV. Értsük meg egymást. (A neologia és orthologia ügyében.) Joannóvics György t. tagtól. 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. Ballagi Mór r. tagtól. 10 kr. — VI. Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophocles tropusaival. Miveltégtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropikájához.) Dr. Petz Vilmos tanártól. 60 kr. — VII. Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VIII. Cationale et Passionale Hungaricum. Bogisich Mihály l. tagtól. 30 kr. — IX. Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Jakab Elek l. tagtól. 50 kr. — X. Emlékbeszéd Klein Lípót Gyula kültag felett. Dr. Heinrich Gusztáv l. tagtól. 40 kr. — XI. Újabb adalékok a magyar zene történelméhez Bartalus István l. tagtól. 40 kr. — XII. A magyar romanticismus. (Székfoglaló.) Bánóczi József l. tagtól. 10 kr. — XIII. Újabb adalék a magyar zene történelméhez. Bartalus István l. tagtól. 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — II. Ujgörög irodalmi termékek. Dr. Télfy Iván l. tagtól. 40 kr. — III. Középkori görög verses regények. Dr. Télfy Iván l. tagtól. 30 kr. — IV. Idegen szók a görögben és latinban. Dr. Pozder Károlytól. 50 kr. — V. A csuvasokról. Vámbéry Ármín r. tagtól. 30 kr. — VI. A számlálás módjai és az év hónapjai. Hunfalvy Pál r. tagtól 20 kr. — VII. Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. Majláth Béla l. tagtól. 10 kr. — VIII. Káldi György nyelve. Dr. Kiss Ignácztól. 50 kr. — IX. A Muhammedán jogtudomány eredetéről. Goldziher Ignác l. tagtól. 10 kr. — X. Vámbéry Ármín »A magyarok eredete« című műve néhány főbb állításának bírálata. Barna Ferdinand l. tagtól. 60 kr. — XI. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a nyelvőr. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. —

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI

IRTA

PONORI TEWREWK EMIL.

TARTALMA: I. A nyelv mivoltáról. II. Nyelvünk viszontagságáról. III. Idegen szavaink. IV. Nyelvérzék és népetymológia. V. Purismus. VI. Neologismus VII. Mondattan. VIII. A fordításról. IX. A helyes magyarság elvei.

Ára 50 kr.

A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata,
tekintettel
az újítás helyes módjára.

IRTA

Imre Sándor,

a magy. tud. Akadémia l. tagja.

TARTALOM: Bevezetés. — I. Hangtani újítások. — II. Szóragozás. — III. Szóképzés. — IV. Szófüzés. — V. Stíl.

Ára 1 frt.